

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	29
Po'uli	Pulelulu, 31 'Okatopa 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmāte Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Taulangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 29/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*Po’uli : Pulelulu 31 ‘Okatopa, 2018
Taimi : 7.00pm.*

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti Fika 6/2018 – Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e; (i) Tali ‘a e ‘Eiki Palemia (konga Ua)
Fika 05	:	Lipooti Fika 5/2018 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea fekau’aki mo e; 5.1 Tali ‘a e ‘Eiki Palemia (konga ‘Uluaki), 5.2 Tali ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga 5.3 Tali ‘a e ‘Eiki Minisita Lao ki he Tohi Tangi Fika 1/2018) 5.4 Lipooti ‘Atita Makehe (fekau’aki mo e Tohi Tangi Fika 1/2018)
Fika 06	:	KOMITI KAKATO:
		6.1 Lao Fakaangaanga (Ngaahi Fakatonutonu Kehekehe) ki he Fakalelei ‘o e Lao 2018 – Fika 23/2018
		6.2 Lipooti ‘A’ahi Vahenga Fili Vava’u 14
Fika 07	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 08	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	5
Lotu	5
Ui ‘a e Fale	5
Poaki.....	5
Me’a ‘Eiki Sea.....	5
‘Asenita e Fale.....	6
Kole Palēmia ki ha founa ke lava lau Lipooti mei Ha’amoā fekau’aki mo Piveni	6
Lipooti Fika 5/2018 mei he Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea	7
Fokotu’u Kōmiti fakahū mai fakamatala fakalahi Palēmia he tali Minisita Ako.....	7
Tokanga ke faka‘eke’eke tokotaha na’a ne fa’u lipooti mei Ha’apai fekau’aki mo Piveni	8
Fakamahino Palēmia ne ‘omai lipooti mei Ha’amoā he fakafehu’i atu mei Tonga ni.....	8
Tohi Tali Minista Lao ki he Tohi Tangi fika 1/10	13
<i>Me’a e Sea</i>	16
Lao Fakaangaanga fika 23/2018	16
Tokanga ki he ‘uhinga’i lea Lao Fakaangaanga fika 22/2018	17
Tokanga ‘oku fepaki mafai fa’u lao Fakataha Tokoni mo e Konisitūtone.....	17
Fakatonutonu ‘ikai ha to e mafai fa’u lao Fakataha Tokoni	18
Tokanga ki he mafai Komisiona ke fakamā’opo’opo ngaahi fakatonutonu he lao.....	21
Fakatonutonu ‘ikai ha mafai Fakataha Tokoni ke fa’u lao.....	22
Fakatonutonu ‘oku takihala’i Vava’u 16 e Fale Alea	22
Tokanga ke <i>bind</i> fakataha Lao kotoa pe kau ai lao kuo fuoloa hono ngāue’aki	23
Fakama’ala’ala ko e Lao Fika 23 ko e fakamā’opo’opo pe ‘a e ngaahi liliu he Lao	26
Kole ke fakapapau’i mai he Kōmiti ‘ikai ha me’a fo’ou tākaki ki ha lao	28
Laumālie Lao fika 23/2018 ke fakamā’opo’opo e ngaahi me’a na’e ‘osi tali.....	31
Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 23/2018	35
Lipooti mei he Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea	37
Fie ‘ilo ki he tali Minisita Fefakatau’aki	38
Tali Kōmiti ki he fehu’ia tūkunga ‘i ai tali Minista Fefakatau’aki	38
Ngāue Kōmiti ke vakai ki he tali Minista Ako & Minista Fefakatau’aki	38
Kelesi.....	38
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea	39

Fale Alea ‘o Tonga

Po’uli: Pulelulu 31 ‘Okatopa, 2018

Taimi: 1905-1910 Po’uli

Sātini Le’o: Me’a mai 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea (*Lord Fakafanua*)

'Eiki Sea : Kole atu Hou'eiki ke mou hiva mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(*Ne kau kotoa ‘a e Hou'eiki Mēmipa ‘o e Falé hono hiva'i e Lotu ‘a e ‘Eiki*)

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke ui ‘a e Hou'eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake: Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá mo e Hou'eiki Minisitā ‘o e Kapinetí, tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Hou'eiki Nōpele ‘Ene ‘Afió, kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí kae ‘atā ke fakahoko e ui ‘o e Falé ki he efiāfi ni.

(Na'e fakahoko heni ‘a e taliui e Hou'eiki Mēmipa)

<008>

Taimi: 1905-1910

Kalake Tēpile: ... (Hoko atu e taliui) ...

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu’a. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā ‘o e MEIDECC, ‘Eiki Nōpele Tu'ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, ‘Eiki Nōpele Nuku. ‘Eiki Sea ngata'anga ē tali ui e Fale ki he efiāfi ni.

Poaki

‘Oku poaki mai e ‘Eiki Minisitā Fonua, kei hoko atu e poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Ako mo Ako Ngāue pehē ki he poaki folau ‘a e ‘Eiki Minisitā Mo'ui. Poaki mai e ‘Eiki Minisitā Polisi, kei hoko atu e poaki tengetange ‘a ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, hoko atu mo e poaki folau Vātau Mefi Hui. Toenga ‘o e Hou'eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai tali honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘Afió ‘a e Tolu Taha'i ‘Otua ‘i hotau Lotolotonga. Tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tonga, Tama Tu'i Tupou VI kae ‘uma'ā ‘a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u. Tapu atu kia

Pilinisi Ata pea mo Hou'eiki. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Minisitā. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele. Tapu pea mo e kau Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he efiāfi ni Hou'eiki. Na'e toloi mai e Fale mei he 4:00 pea ko u fakamālō atu ho'omou lava 'o me'a mai 'i he'etau fakataha he efiāfi ni.

'Asenita e Fale

Ko 'etau 'asenita eni 'oku 'osi tufa atu ke mou me'a ki ai pea 'oku 'i ai e ki'i fakatonutonu si'isi'i ki he'etau 'asenita ko e 'asenita fika fā ko e Līpooti Fika 6/2018, kole mai 'e he Sea 'o e Kōmiti ko eni ke fakafoki e līpooti ko ia ke fakalelei'i. 'A ia te tau hoko atu ki he Fika 5 'o e 'Asenita ko e Līpooti Fika 5 'o e 2018 'a e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, fekau'aki eni pea mo e tali 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Lao, Līpooti 'Atita Makehe pea mo e Tali pea mei he 'Eiki Palēmia. Me'a mai e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eiki. Hangē ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai na'e toloi 'a e kongā 'o e līpooti, tali 'a e motu'a ni pea ko u tali fiemālie pē au ia ke fai ha ngāue ki ai. Ka ko 'eku kole atu pē ke, telia pē na'a 'i ai ha ni'ihi na'a nau fakaongoongo mai 'e hoko atu 'a hono lau. Ko e mahino pē ki he ni'ihi ko ia 'oku fai e ngāue ki he, ka ko e me'a foki eni Hou'eiki kuo 'osi hoko e me'a ko eni ko e *public document* pea 'oku malava pē ia ke lau pē ia 'i ha, 'i he letiō pē ko e hā pē ha fa'ahinga me'a 'e lau ai ka na'e vivili foki 'a e motu'a ni ke lau pē heni he ko e feitu'u totonu pē eni ke lau ai kae kehe 'oku 'i ai e fokotu'utu'u ki ai pea hangē ko e ...

<009>

Taimi: 1910–1925

Kole Palēmia ki ha founa ke lava lau Lipooti mei Ha'amoā fekau'aki mo Piveni

'Eiki Palēmia: ... 'A ia ko e tafa'aki ia ki he hopó, ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaaú. Ko e tafa'aki ko eni ki he 'ū lipooti mei Ha'amoā ki he me'a 'a Pivení. 'Oku ou faka'amu pē au ke 'i ai ha founa ke mou kumi ha founa ke fakahoko ai e lipooti ko iá. He 'oku mahu'inga 'a e tokotaha ko eni he ko e tokotaha eni na'e tefito ai 'a e felau'aki lahi 'i he kuo hilí, 'a e tokotaha ko ení, mo hono tukuaki'i e motu'a ni. Pea ko u faka'amu ke lava ke lau e lipooti mei Ha'amoá he 'oku mahu'inga. Ko Tonga ni, hangē ko ia na'e 'o hake ko ia 'anenaí. Te'eki ai ke 'i ai lipooti ia mei he Potungāue Akó.

'Eiki Sea, 'osi feinga atu e motu'a ni ki he potungāué ke 'omai 'a e ola 'o e ngāue 'a e tokotaha ko ení. Talamai 'enautolu na'e 'i ai e lipooti pea 'oku pulia ia. Ko e tali eni 'oku ou tala atu na'e 'omai kiate aú. Mou faka'uta ange ki ai. Pea u hanga leva 'ange 'a e tatau e lipooti mei Ha'amoá pea u talaange, ko e lipooti ia 'a e tokotaha ko ení mei Ha'amoā, mou lau ia. Ka ko u fehu'ia, ko fē lipooti 'a moutolu fekau'aki mo e ngāue 'a e tangata ko ení. Ko e fakamatala 'oku ou ma'ú, na'e 'osi 'i ai pē fu'u lipooti faka'ofó'ofa, ka 'oku talamai ia kuo pulia ka ko ia 'oku nau fiu hono kumi. Hou'eiki, fakamālō atu 'i he 'omai e faingamālie ke lau e kongā 'o 'eku talí. Pea ko e kongā ko ia 'oku toé, pea 'oku ou tukuange ki he Seá mo e Kōmití ke nau hoko atu ki ai. Ka ko u faka'amu ko 'ene lavá pē pea, pē ko e hā ha fa'ahinga founa te mou fai ki ai pea te u tali fiemālie pē. Mālō.

'Eiki Sea: Mālō. Kole atu ki he Kalaké ke ne lau mai e Lipooti Fika 5 e 2018 mei he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Aleá.

Siaosi Sovaleni: Ko e ki'i kole fakama'ala'ala pē Sea. 'A ia ko e 5.4 ia kuo lava ia Sea ē. Ka ko 'etau, 'a e 5.4 ko eni he 'asenitá. Ka 'oku tau foki leva ki he 5.1 pē ko e 5 poini, ko e ki'i kole pē ki'i 'ai mai ha ki'i fakama'ala'ala.

'Eiki Sea: Ko e Lipooti ko ia 'a e 'Atita makehé 'oku hokohoko atu pē 'a e feme'a'aki ki aí. Ko e Lipooti Fika 5/2018 mei he Kōmiti 'oku fakahū mai 'a e ngaahi tali na'e 'ikai ke ma'u mai kimu'a. Pea ko e, na'e 'osi fakataha ki ai 'a e Seá pea mo e Kōmiti. Pea ko eni 'oku fakafou'ou hono 'omaí.

Lipooti Fika 5/2018 mei he Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Lord Tu'ihanga: Sea ka u ki'i tokoni atu pē. Tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki e Fale Alea 'o Tongá. Hangē pē ko eni ko e me'a 'a e 'Eiki Palēmia mo e ngaahi feme'a'aki ko ē kimu'a pea tau toki mātuku atu he 4 Sea. He 'oku mahino pē ia hangē ko ia ko e mea'i 'e he Hou'eiki 'a e me'a pē ko ia na'e toki me'a atu'aki 'e he 'Eiki Palēmia fiema'u 'a e tali 'a e Palēmia ke lau 'a e ngaahi fakalahí. Pea 'oku mahino pē ia 'i he 'etau founa ngāue mo e angamaheni 'a e Fale Alea 'oku 'ikai ke lau 'a e tohi fakalahí.

'Eiki Sea ka ko e fakapotopoto eni e fakakaukau he 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e palopalema ha taha ia he kau Fakafofonga ko ē mo e Fakafofonga e Hou'eiki ke lau. Ka ko e 'uhingá pē na'a hoko ia ko e tokanga pē ia mo e fale'i 'a e kau ngāue, tau kau fale'i fakalao pē 'a Fale Alea ní na'a hoko ia. Hangē pē ko e feme'a'aki 'anenaí. Pea kuo fai leva ko ē 'a e feme'a'aki mo e 'Eiki Palēmia 'a ia kuo loto lelei e 'Eiki Palēmia ia ke tuku 'oua to e lau e *annex* ia ko eni pē ko e fakalahi ko eni *attachment*, tu'utu'uni 'o e hopó. Ka ko 'ene tokanga lahi pē ki he me'a ko ia na'e toki me'a mai'aki. Pea ko e founa pē ia fakapotopoto taha he 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia kuo, 'a eni ko u lave ki aí, 'e fu'u ai ha palopalema ki ai ke lau. Ka ko e 'uhingá pē ko e founa pē eni he 'ikai ke fepaki ai mo 'etau tu'utu'uni. Pea 'e tu'u pē 'etau tu'utu'uni he ngaahi founa ngāue 'oku tau ngāue'aki 'i he hoko atu ko eni mo ha kaha'ú.

Fokotu'u Kōmiti fakahū mai fakamatala fakalahi Palēmia he tali Minisita Ako

Ko hono ki'i fakalelei'i ko eni 'emau polokalamá ke fakahū ā ia 'i he tali 'a e 'Eiki Minisitā Akó 'i he kakano e 'Eiki Minisitā Akó ke mau ngāue ki ai mo, ke fakapatonu pea mo fakatatau ki he tu'utu'uni kae lau. Ko e me'a ia ko ē 'e fai ai e felotoí ke tu'uma'u pē 'etau tu'utu'uni 'ikai ke tau hanga 'o maumau'i 'etau tu'utu'uni mo e hokohoko atú. Ka 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi founa ngāue he 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia hangē ko e me'a 'a e kau Fakafofonga 'anenaí, palopalema ka lau pea lau ka ko e 'uhingá pē ke fakatatau pē ki he 'etau Tu'utu'uni.

Ko e founa ia Sea pea 'e lava pē 'o fakalelei'i ha'atau mālōlō ko eni he 9, houa 'e 2 mei heni ko ē na'a ke me'a mai te tau toki *break* he 9, 'o fakahoko ia.

'Eiki Sea: Vava'u 15.

Tokanga ke faka'eke'eke tokotaha na'a ne fa'u lipooti mei Ha'apai fekau'aki mo Piveni

Sāmiu Vaipulu: Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea mo e 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Mēmipa

e Falé. Ko 'eku fehu'i pē 'aku Sea. 'E 'i ai ha faingamālie ke 'omai e tokotaha ko ē na'a ne fa'u e tohi ko ē mei Ha'amoá ke fai hano faka'eke'eke. He 'oku 'ikai ke u tui au ia 'oku totonu ke 'omai ha pepa ...

<001>

Taimi: 1925-1930

Sāmiu Vaipulu: ... pehē ke lau 'i he Fale ni.

'Eiki Palēmia: ... Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fakamahino Palēmia ne 'omai lipooti mei Ha'amoá he fakafehu'i atu mei Tonga ni

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito. Ko e tohi ko ē mei Ha'amoá ko e 'eke atu mei Tonga ni 'e Fale Pa'anga. Ko e fekumi 'a Fale Pa'anga ki Ha'amoá ke 'omai angé 'a e ngāue ha *report* 'o e ngāue 'a e tokotaha, 'oku 'ikai ko ha loto eni ia 'o Ha'amoá. Pea ko 'enau tali mai eni ki he Potungāue Pa'anga 'o nau hanga 'o fakaikiiki mai ai 'a e ola e ngāue mo e lahi e totongi 'a e tokotaha ko eni. Ko e tali ia. Ko e fehu'i pē ko e fekumi 'a Tonga ni. 'Oku 'ikai ko ha loto 'o Ha'amoá.

Sāmiu Vaipulu: Ko ia. Mālō 'aupito 'Eiki Palēmia. Ko 'eku hoha'a pē 'a'aku Sea pē ko ha fa'ahinga *document* eni ke fai ki ai ha ngāue 'a e Fale ni lolotonga he 'ikai ke lava ke tau 'ilo e *author* 'o e tohi ko iá pea ke faka'eke 'a e 'uhinga 'o 'ene fa'u e tohi mo e ngaahi me'a ko iá.

'Eiki Sea: Ko u fakamālō atu Vava'u 15 hono 'ohake e *issue* ko iá. Ko e tohi ko eni na'e 'osi kau pē ia 'i he tali ko ē Palēmiá na'e paasi mai mei he kōmiti. Ko e fōtunga ko ē hono fakafoki mai 'i he fakahū mai 'i he tali ko eni e Minisitā Ako. Ka ko u tui pē 'oku tonu ke fakatokanga'i he kōmiti 'a e, ho tokanga ki he tokotaha ko ena 'oku ne fa'u pē 'e 'i ai ha ngaahi makatu'unga kehe 'e lava 'o uēsia ai hono fakahū mai.

Lord Tu'iha'angana: Mālō Sea. Ka ko u tui ke tau hoko atu pē hetau founa ngāue ko iá kapau 'oku fai e fēlotoi ki ai mau muimui pē ki he Tu'utu'uni ko e kupu 123 pē 'oku ne hanga 'o tofa mai mau hala. Ko 'emau vakai'i mo *screen* e lea ta'etaau mo e ngaahi me'a 'oku lau hao mei ha lau'ikovi'i ha taha mo e, ko e kupu pē ia 'oku mau ngāue ai. Te'eki ke to e 'i ai ha mafai 'amautolu ke mau to e fakatotolo'i atu e ngaahi *source* mo e ngaahi feitu'u 'oku ha'u mei ai e ngaahi *document*. Mālō.

'Eiki Sea: Ko ia. Mālō Hou'eiki ko u kole atu ke tau foki mai ki he'etau 'asenita. Kalake kātaki 'o lau 'a e tali e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa Kakato e Fale kae ‘atā ke fakahoko hano lau e tali ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ki he Tohi Tangi Fika 1 ‘o e 2018.

‘Ulu’i tohi ‘a e ‘ofisi ‘o e ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua.

Hon. Lord Fakafanua
‘Eiki Sea Fale Alea
Fale Alea ‘o Tonga
Nuku’alofa
Tongatapu.

‘Aho 26 ‘Okatopa 2018

‘Eiki Sea,

Tali e Minisitā Pa’anga Hon. Pōhiva Tu’i’onetoa ki he Tohi Tangi Fika 1/2018

Kupu ua, ko e ngaahi tukuaki’i.

Kupu 2.1 Ngaahi Lao mo e Ngaahi Tu’utu’uni faka-Fale Alea kuo maumau’i.

2.1.1 Kupu 16 kupu si’i nima 17 ki he 19 Ngaahi Fakahinohino faka-Fale Pa’anga 2016 mo e kupu 38 kupu hono taha kupu si’i tolu, 62 kupu si’i ua kongā c. Ngaahi Tu’utu’uni ki he Fakatau Fakapule’anga 2016 ‘o e Lao ki he Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga 2012.

2.1.1.1 Aleapau Ngāue ‘a Pīveni Piukala mo e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue. Ko hono ua ‘a ia ‘oku fakafuofua ki he pa’anga ‘e 1 kilu.

Ko e tukuaki’i ‘oku pehē. ‘Oku māhino heni na’e fakakouna ‘e he Minisitā Ako mo Ako Ngāue Mālōlō ‘a e Kōmiti Fakatau ‘a e Pule’anga *Government Procurement Committee* ke ‘oua ‘e tu’uaki ‘a e ngāue pea nau feinga ke fakalao ‘a e ngāue’aki e founga ‘oku tu’utu’uni pē ‘e he lao ko e fili pē ha tokotaha *single source selection*.

Fakatatau ki he ngaahi fiema’u ‘a e founga ko eni, he ‘ikai ke malava ke ngāue’aki he ko e founga pē ia ki he ngaahi ngāue ke faka’osi ha ngāue na’e ‘osi fai kimu’a, ngāue matū’aki fakavavevave mo totongi si’isi’i ‘o ‘ikai to e laka ‘i he pa’anga ‘e 3000 pea ‘oku ‘ikai to e ‘i ai ha taha ‘i Tonga ni mo māmani te ne lava ‘o fakahoko ‘a e ngāue pē ko ha ngāue ‘oku fiema’u ke fakahoko lolotonga ha fakatāmaki fakaenātula.

Tali ‘uluaki. Na’e ‘ikai ha aleapau ngāue ‘a Pīveni Piukala mo e Potungāue Ako mo Ako Ngāue. Ko hono ua ‘a ia ‘oku fakafuofua ki he pa’anga ‘e 100,000.

Ua, ‘oku faka’ikai’i ‘aupito ‘a e tukuaki’i na’e fakakouna ‘e he Minisitā Ako mo Ako Ngāue Mālōlō ‘Eiki Palēmia *Hon. Samuela ‘Akilisi Pōhiva* ‘a e Kōmiti Fakatau Fakapule’anga

Government Procurement Committee ke 'oua 'e tu'uaki 'a e ngāue pea nau feinga ke fakalao 'a e ngāue'aki e founa 'oku tu'utu'uni pē 'e he lao ko e fili pē ha tokotaha *single source selection*. 'Oku 'ikai ha fakamo'oni ia 'e 'omai ki he tukuaki'i ko 'eni, ko e hu'uhu'u kovi pe.

Talu mei hono kole mai mei he Minisitā Ako & Ako Ngāue, Hon Penisimani Fifita, pea fakomo'oni ki ai 'ene *CEO* mo e Pule 'a e va'a *EMIS* 'a e Potungāue Ako, ke *single source* 'a e ngāue ko eni, mei he 'aho 17 Ma'asi 2017, mo hono fale'i 'a e Potungāue Ako 'e he 'Iuniti Fakatau Fakatahataha(*Central Procurement Unit(CPU)*), ta'e'ilo ki ai 'a e Kōmiti Fakatau Fakapule'anga (*GPC*), 'o a'u mai ki 'Okatopa 2017, 'osi e mahina 'e 7 mo e kei fetukuaki holo pe 'a e ngāue ko eni te'eki ai aofangatuku, koe'uhī ko e ngaahi fale'i na'e hala, kae 'ikai ke fai mo 'omai ki he *GPC*, 'a e 'oku 'i ai 'a e mafai ke fai tu'utu'uni mo fai fale'i 'oku totonu.

3) 'Oku toe hala 'a e pehē 'oku 'ikai malava ke fili pe ha tokotaha, (*Single Source selection*) ki he ngāue ko 'eni. 'Oku ngofua pea malava ke fai 'a e *single source*, 'o fakataua ki he fiema'u 'a e Kupu 34 'o e Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga. Kā ko hono pango, na'e 'ikai 'oange 'e he *CEO MET* mo e Pule Va'a *CPU* 'a Fale Pa'anga 'a e fale'i totonu ki he 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Hon. Penisimani Fifita, ka na fale'i 'e kinaua 'oku ta'efakalao 'a e founa ko ia.

4) 'Oku 'ikai mahino ki he motu'a ni, ko e hā hono 'uhinga na'a na fai pehē ai 'o tuku he mahina 'e 7 'i tu'a 'a e kole 'a e Potungāue Ako & Ako Ngāue, kuo 'osi fakamo'oni ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Ako *CEO MET* Claude Tupou, kau 'Ofisa Ma'olunga 'o e Potungāue Ako 'oku 'i ai 'enau fekau'aki tonu mo e ngāue ko 'eni kā 'e 'ikai fakahū ki he Kōmiti Fakatau Fakapule'anga (*GPC*), 'oku Sea ai 'a e Minisitā Pa'anga ke fai 'a e tu'utu'uni totonu, ka 'e fai tu'utu'uni pe 'a e 'Iuniti Fakatau Fakatahataha 'a e Potungāue Pa'anga (*CPU*) mo e *CEO MET*, ta'e'ilo ki ai 'a e Kōmiti Fakatau Fakapule'anga (*GPC*) Vakai ki he fakamatala 'i lalo.

5) 'Oku toe hala mo e tukuaki'i 'o pehē 'oku toki ngofua pe 'a e *single source* 'o ka ma'ulalo 'a e totongi he \$3,000. 'Oku 'ikai ha tu'utu'uni pehē 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga (2015).

6) Ko e fale'i totonu 'oku pehē, 'oku lava 'a e *single source*, pe talamahu'inga fakahangatonu kapau 'oku ma'u ha taha 'o e ngaahi fiema'u 'o e kupu 34 'o e Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga (2015).

'Oku ou toe 'oatu 'i lalo ' a e *summary* 'o e **Tali 'a Pisila 'Otunuku**, 'ulu 'o e 'Iuniti Fakatau Fakatahataha 'o e Potungāue Pa'anga (*CPU*) ki he *Public Service Commission (PSC)* 'i hono fehu'ia 'a 'ene fengāue'aki mo e Potungāue Ako & Ako Ngāue (*MET*) he *Contract Single Source* na'e kole 'e he *MET* ke fakahoko 'e Pīveni Piukala.

1) Na'e 'omai 'e Pisila 'Otunuku 'a e (**Pisila-Fakalahi 1**) ko e tataua ia 'o e *form* na'e *sign* ki ai 'a Tamanu Masila, Manu 'Akau'ola, Hepeti Takeifanga, mo Claude Tupou 'i he 'aho 17/05/2017 ke *Competitive Bidding* 'o kamata'aki 'a 'ene tali. Ka na'e 'ikai ke ne 'omai 'a e tohi 'a e Minisitā Ako Penisimani Fifita 'o e 'aho 17/03/17. (**IM 17 March 2017: Pohiva Tu'i'onetoa-Fakalahi 1**) 'a ia

'oku 'i he faile pe, mahina 'e ua ki mu'a, na'e fakamo'oni ki ai 'a Claude Tupou, Hepeti Takeifanga, fakataha mo e Minisitā ke *direct or single source* 'a e ngāue 'a Piveni Piukala, fakataha mo e ngaahi 'uhinga lelei, 'oku fenāpasi lelei ia mo e fiema'u 'a e kupu 34 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Pule'anga(2015) (*Procurement Regulations 2015*) ki he me'a ko ia ko e *direct or single source or limited Bidding* pe talamahu'inga fakahangatonu pe ma'u hangatonu.

2) Ko e tali 'a Pisila (**Pisila: Fakalahi 2 mo e Fakalahi 3**), 'oku hā ai 'a e fakataha 'i he 'aho 19 mo e 21 'o Sune 2017, 'oku hā ai ko e fale'i na'e 'oatu meia Pisila ki he *MET*, 'oku ta'efakalao ke Talamahu'inga Fakahangatonu. 'Oku hala 'a e fale'i ko ia, pea 'oku ta'epau 'a e fakamatala 'o e miniti, he 'oku 'ikai ko ha miniti kuo tali 'e he kau ma'u fakataha, pea 'oku 'ikai ke fakamo'oni ki ai ha taha. 'I he vakai pe ki he fakamatala 'o e miniti, 'oku malava pe ke 'uhinga ko Claude Tupou *CEO MET*, na'e kole ke 'oua 'e Talamahu'inga fakahangatonu, 'o 'ikai ko e fale'i meia Pisila.

3) Ka ko hono iku'anga na'e mole maumau 'a e mahina 'e 3, mo e fefokifoki'aki 'a e fale'i hala, 'o iku 'o mālohi pea pehē ai pe 'e he Minisitā Ako ko e fale'i totonu ai pē ia. Neongo na'e te'eki ke toe fakamo'oni ia ha tu'utu'uni ke fetongi 'a e tu'utu'uni na'e loto ki ai, ko e Talamahu'inga fakahangatonu 'o e *IM 17/03/17* ka na'e toki fakamo'oni ki ai 'i he 'aho 20/03/17 (**Pohiva Tu'i'onetoa: Fakalahi 1**).

4) Ko e falala'anga 'o e Miniti 'o e Fakataha 'o e 'aho 19 mo e 21 'o Sune, 2017 'oku 'ikai ke pau koe'uhī 'oku 'ikai ke fakamo'oni ki ai ha taha pe kotoa 'o e kau ma'u fakataha ke mahino ko e lekooti totonu ia 'o e fakataha na'a nau felotoi ki ai. 'Oku tokolahi 'o e kau ma'u fakataha, 'oku nau pehē na'e 'ikai 'oange ha miniti ia kiate kinautolu ke nau vakai ki ai mo fakamo'oni'i. 'Oku hangē na'e toki fa'u pe kimui lolotonga 'a hono toe fakafehu'i 'a e ngāue ko 'eni 'e he motu'a ni, 'i he lāunga 'a e Minisitā Ako 'i 'Okatopa 2017, 'o tu'utu'uni 'a e Kapineti ke ngāue ki ai 'a e motu'a ni.

5) Na'e toki kau mai 'a e motu'a ni, Minisitā Pa'anga, Pohiva Tu'i'onetoa, ki he tala fatongia ko eni 'i he 'aho 13 'Okatopa 2017 (**CD 1099: Pohiva Tu'i'onetoa - Fakalahi 2**) lolotonga 'eku Le'ole'o he Minisitā Pa'anga, lolotonga 'a hono veteki 'o e Fale Alea. Na'e tu'utu'uni 'e he Kapineti ke u vakai ki ai mo e Minisitā Ako, koe'uhī na'e lāunga 'a e Minisitā Ako ki he Kapineti, 'oku fu'u tuai 'aupito 'a e ngāue 'a e va'a Fakatau 'a e Potungāue Pa'anga, ko e mahina eni 'e 7 mo e te'eki kemaau 'a hono fakatau 'e he Potungāue 'a e ngāue ko eni pea 'e 'osi pe ta'u taha 'oku te'eki ai lava, kā kuo totonu ke fai mo kamata.

6) Koe'uhī ko e Minisitā Pa'anga 'oku Sea he Kōmiti Fakatau Fakapule'anga (*Government Procurement Committee (GPC)*), na'a ku ui leva 'a e fakataha 'a e *GPC*. Pea lahi 'a 'emau ngaahi fakataha kehe, pea u toki 'ilo ai ta na'e te'eki a'u ange 'a e kole fakatau ia 'a e *MET* ki he *GPC* ke ma'u ha fale'i fakalao totonu mei ai, he 'oku 'i he kau mēmipa 'o e *GPC* 'a e Fakahinohino Lao 'a e Pule'anga (*Solicitor General*). Na'e mahino ki he *GPC* na'e hala 'a e fale'i ko ia 'oku 'ikai lava 'a e Talamahu'inga Fakahangatonu pea tu'utu'uni leva 'e he *GPC* ke kaniseli 'a e Talamahu'inga fe'au'auhi na'e kamata, kae foki ki he Talamahu'inga Fakahangatonu na'e uluaki kole 'ehe

Potungāue Ako he 'oku ma'u 'a e ngaahi fiema'u 'e he kupu 34 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakataua Fakapule'anga.

7) Ko hono fakavetevete pe kaniseli 'a e Talamahu'inga Fe'au'auhi kuo 'osi kamata, 'oku toe mole ai mo e taimi 'o a'u 'o fakafisi 'a e *CEO MET* ke fakamo'oni 'i hono kaniseli.

8) 'I he'eku fakakaukau na'e 'ikai mei fuoloa 'a e ngāue ni, kā ko e ta'eloto pe 'a e *CEO MET* mo e 'ulu 'o e 'Iuniti Fakataua Fakatahataha 'a e Fale Pa'anga ke 'oua 'e foaki ange 'a e alepau ngāue ko eni kia Piveni Piukala, neongo 'oku 'ikai ha 'uhinga fakalao ke ta'ofi ai, ngata pē he fa'a mahe'a hake he ngaahi miniti :*we need to protect any political issues raised by this work" It has happened before*". 'Oku fiema'u ke malu'i ha ngaahi fakapolitikale 'e mapuna hake 'i he ngāue ni. Na'e 'osi hoko kimu'a (**Pisila Fakalahi 2, p.3**).

9) Ko 'eku fehu'i ko e hā 'a e ngaahi me'a fakapolitikale 'e mapuna hake. Na'e 'i ai ha lao na'e maumau pē ko e loto pe kuo 'ao'aofia he lotokovi, 'o hangē ko e lau 'a e Folofola.

Kupu 2.1.5 Kupu 51(5), Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga (Fakatonutonu) 2016.

'Oku tukuaki'i 'a e kau Minisitā 'e toko 7 kau ai 'a e motu'a ni, Pōhiva Tu'i'onetoa. kuo nau maumau'i 'a e Konisitūtone ko e 'ikai te nau talangofua 'o fai 'enau Lipooti Fakata'u mei he 2015 ki he 2017.

Tali

Na'e fokotu'u 'a e motu'a ni 'e he 'Ene 'Afiō, Tupou VI 'i he 'aho 30 Tisema 2014, ko e Minisitā Polisi Tāmataefi mo e Pilīsone mo e Minisitā ki he Potungāue Komeesi, Takimamata mo e Leipa, ko e potungāue ia 'e fā(4) ke u tokanga'i.

Na'a ku teuteu mo fakahū ki he Fale Alea 'a e Lipooti Fakata'u 'a e ngaahi potungāue ko eni 'o anga pehe ni.

1) Potungāue Polisi, Piliote: Sanuali ki Tisema ta'u 2013 'aho fakamo'oni 1 'Okatopa 2016. Sanuali ki Tisema ta'u 2014 'aho fakamo'oni 1 'Okatopa 2016, Sanuali ki Sune ta'u 2015 'aho fakamo'oni 11 'Okatopa 2016, Siulai ki Sune ta'u 2015-2016 'aho fakamo'oni 20 'Okatopa 2016.

2) Potungāue Tāmataefi mo e Me'a Fakafokifā, Siulai ki Sune 2015-2016

3) Potungāue Pilīsone - 'Ikai ma'u ha tatau ka na'e 'osi fai pe 'a e 2015-2016

4) Potungāue Komeesi, Takimamata mo e Leipa, Piliote: Sanuali ki Tisema ta'u 2012 'aho fakamo'oni 9 Novema 2015, Sanuali ki Tisema ta'u 2013 'aho fakamo'oni 9 'o Novema 2015, Sanuali ki Tisema ta'u 2014 'aho fakamo'oni 9 'o Novema 2015, Sanuali ki Sune ta'u 2015 'aho fakamo'oni 16 Tisema 2016, Siulai ki Sune ta'u 2015-2016 'aho fakamo'oni 15 Tisema 2016, Siulai ki Sune ta'u 2016-2017 'aho fakamo'oni- nouti 1.

Nouti 1- 'Osi fa'u lipooti fakapilitania toe hono liliu...

Taimi: 1930-1935

Kalake Tepile: ... toe hono liliu ki he lea fakatonga mo e veteki fakatupakē mo ta'e'amanekina 'o e Fale Alea. Pea 'ikai lava ai 'o faka'osi . Fai 'a e fili Fale Alea fo'ou pea to e fili mai pē 'a e motu'a ni 'e he kāinga Tongatapu 10 keu toe foki mai 'o hoko atu 'a e fakafofonga'i kinautolu. He 'oku nau kei fiemalie pē mo falala mai pē ki he faifatongia na'e fai. Pea u foki mai 'o hiki 'o Minisitā Pa'anga 'o 'ikai lava ke toe faka'osi 'a e Līpooti 'a e Potungāue Leipa 2016/17.

(5) Potungāue Pa'anga mo e Palani Fakafonua. Piliote Siulai ki Sune 'o e ta'u 2012,2013 fakamo'oni 'aho 30 'o Ma'asi 2018. Piliote ko Siulai ki Sune 'o e ta'u 2013 ki he 2014. Fakamo'oni 'aho 30 'o Ma'asi 2018. Piliote ko Siulai ki Sune 2015 ki he 2016. 'Aho fakamo'oni 30/3/2018.

'Oku mahino ta'e toe veiveiua meihe fakamatala 'i 'olunga na'e lava lelei 'a 'eku ngaahi Līpooti Fakata'u 'i he ngaahi Potungāue na'a ku tauhi. Ko ia 'oku ta'emo'oni 'a hoku tukuaki'i kuo fai mai kiате au. 'Ikai ngata ai, na'a ku toe fai 'e au 'a e fakakakato mai 'a e ngaahi Līpooti fakata'u 'a e Hou'eiki Minisitā na'e holomu'a 'iate au. 'Oku ou fokotu'u atu ki he kau fakamo'oni ki he Tohi tangi. Ko e kau Minisitā ia 'oku totonu ke mou tukuaki'i.

Ko e tahá. Ko e Potungāue na'e tokanga'i 'e he tokotaha kehe. Kae kei lava pē 'o fakakakato 'a e ngaahi Līpooti fakata'u 'i hoku taimi. 'A ia 'oku Palēmia ai 'a Samuela 'Akilisi Pohiva, pea mo ia 'a e kau Minisitā 'o e taimi na'e Palēmia ai 'a Tu'ivakanō. Fakatātā mahino. Ko e māhina pē eni 'e fitu 'eku hoko ko e Minsitā Pa'anga. Ko e Ta'u Fakapa'anga eni 'e 4 kamata mei he ta'u 2013-2014, 2015mo e 2016 kuo 'osi hono fa'u 'o e ngaahi Līpooti Fakata'u ko ia. Na'e 'ikai fai 'e he kau Minisitā Pa'anga kimu'a 'o fakahū mai ki he Sea 'o e Fale Alea 'o kau ai 'a e Minisitā Pa'anga mālōlō 'e taha 'oku lolotonga 'i he Fale Alea ni, ka na'e 'ikai kau ia 'i hono faka'ilo. Pea ha'u ia 'o kau 'i he kau fakamo'oni 'i he tohi tangi. Pea ne fakahū mai 'a e tohi tangi ki he Sea 'o e Fale Alea. Ko e me'a eni 'oku ui ko e talai hangamai.

Faka'apa'apa atu.

Fakamo'oni *Honourable* Toketā Pōhiva Tu'i'onetoa

Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua

Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Kalake! Kole atu tau hoko atu ki he tali. Kātaki 'o lau mai 'a e tali 'e he 'Eiki Minisitā Lao ...

Tohi Tali Minista Lao ki he Tohi Tangi fika 1/10

Kalake Tēpile: ‘Ulu’i tohi ‘a e Potungāue Fakamaau’anga, Nuku’alofa, Tonga.

‘Aho 30 ‘o ‘Okatopa, 2018.

Lord Fakafanua,

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tonga,

Fale Alea ‘o Tonga,

Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Ko e tali ki he Tohitangi fekau’aki pea mo e faka’ilo *impeach* na’e fakahoko ‘i he ‘aho 25 ‘o Mē, 2018; ‘Oku fokotu’u atu ia ki he Sea ‘o e Fale Alea.

Ko e tangata’eiki Minisitā Lao Sea, Sione Vuna Faka’otusia, na’e kau ia ‘i he taha ‘o e kau Minisitā ‘o e Kapineti na’e tukuaki’i mamafa ki ai ‘a e ngaahi faka’ilo *impeach* ‘i he Tohi Tangi na’e fakahoko ‘i he ‘aho 25 ‘o Mē 2018.

Ko e maumau’i ‘o e Kupu 51, kupu si’i (v) ‘o e Lao Fakatonutonu ki he Lao ‘a e Konisitūtone ‘o Tonga 2016.

Na’e tukuaki’i ‘a e Minisitā Lao ki he’ene ta’emalava pē tōnounou ke fakahū ‘a e Līpooti Fakata’u ‘a e Potungāue Fakamaau’anga ki he Ta’u 2015 ki he 2017. Neongo ko e Minisitā Lao ‘oku ne fatongia ‘aki ‘a hono tali ‘a e Līpooti kakato fakata’u. Ka ko e fatongia hono teuteu’i ‘o e Līpooti ‘oku fakahoko ia ‘e he kau ‘Ofisa Ma’olunga ‘o e Potungāue, tautefito ki he Va’a *Corporate* ‘a ia ‘oku tokoni pē ki ai katoa ‘o e kau taki ngāue mo e toenga ‘o e ngaahi Va’a.

Ko e fakahū ‘o e Līpooti Fakata’u 2015 na’e uesia ia ‘i he Tu’utu’uni na’e fakahoko fekau’aki mo e vaha’a taimi ‘o e Līpooti. ‘I he hili ko ia ‘a e liliu ‘a e Pule’anga ‘i Novema 2014. Na’e fakahoko ai ‘a e Tu’utu’uni ke teuteu’i ‘a e ngaahi Līpooti Fakata’u ke fakatatau pea mo fakakau ai ‘a e ta’u fakapa’anga ko ia. ‘A ia na’e kehe ia, mei he ta’u Fakapa’anga Fakata’u.

Hili ha ki’i taimi si’i mei he Tu’utu’uni ko ia. Na’e to e liliu ‘a e Tu’utu’uni tatau pē ‘o fakahoko mai ki he ngaahi Potungāue ke to e foki pē ‘o ngāue ‘aki ‘a e ta’u fakapa’anga fakata’u. Na’e muimui tonu pē ‘a e Potungāue Fakamaau’anga ki he Tu’utu’uni ko eni, pea fakahū ai pē ‘a e Līpooti Fakata’u ‘o e 2015 hili ha mau hono teuteu’i. Me’apango, na’e ‘i ai ‘a e ki’i tōnounou si’i ‘i hono fakahū hangatonu pē ‘a e Līpooti ia ki he Fale Alea...

<004>

Taimi 1935-1940

Kalake Tepile: ... kae ‘ikai ke fakafou ‘i he Kāpineti, ko e ongo Lipooti Fakata’u ki hē liliu 2016 mo e 2017 na’e fakahū ia ‘i Siulai 2017 pea mo Siulai 2018 taki taha. ‘Oku mahu’inga ke fakatokanga’i ange ko e ongo Lipooti ko eni na’e teuteu’i pē ia ‘o fakahū atu ‘i loto pē ia ‘i he vaha’a taimi anga maheni ki he ngaahi Lipooti Fakata’u ‘a e ngaahi Potungāue. Ko ia ai ko e

tukuaki'i fekau'aki mo e ta'emalava pē tōnōnou 'i he fatongia 'a e Minisitā 'oku 'ikai 'i ai hano makatu'unga lelei.

2) Kupu 44 konga (d) 'o e Lao Fakatonutonu ki he Lao ki he Ngaahi Hia 2016.

Na'e fakahoko 'a e tukuaki'i fekau'aki mo e loto taha ke fakahoko 'a e hia 'a ia ko hono fakasi'isi'i 'a e mafai 'o e Tu'i hili ia 'a e liliu fakapolitikale 'i he 2010, 'a ia ne lahi ai 'a e ngaahi mafai na'e tukuange 'e he Tu'i ki he Kāpineti.

Ko e ngaahi foaki pē liliu 'o e mafai na'e fakahoko 'e he Tu'i na'e fakahoko pē ia 'i he 'ene finangalo lelei 'o 'ikai ha kouna. Ko e foaki pē liliu mafai ko eni ko e ola ia 'o e liliu fakapolitikale 'a ia na'e taumu'a mo feinga ki ai 'a e fonua. Na'e 'ikai ha fakapulipuli 'e taha fekau'aki mo e ngaahi taumu'a ngāue mo e fokotu'utu'u 'a e paati Temokālati. Ko e ngaahi me'a ni kotoa ne talanoa'i ia mo tipeiti'i 'i he fonua. Ko e ngaahi fokotu'u, talanoa mo e ngaahi tipeiti ko eni na'e hoko ia makatu'unga ai 'a e ngaahi kemipeini 'a e kau Fakafofonga 'o hoko mo tataki atu ai pē ki he fili fakahisitōlia 'o e 2014. Ne huluni 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngāue mo e ngaahi taumu'a ko eni 'a e ngaahi liliu fakakonisitūtone 'a ia na'e fekau'aki mo e ngaahi fokotu'utu'u palani mo e taumu'a ngāue 'a e Paati ke taukave'i 'a e totonu mo e tau'atāina 'a e kakai 'o e fonua, tufotufa tatau, tufotufa tatau 'a e ngaahi tu'umālie 'o e fonua ke to e poupou'i ange 'a e kaunga 'a e kakai 'o e fonua ki hono fakalele 'o e Pule'anga.

Ko ia 'oku fakahū atu ai ko e tukuaki fekau'aki mo e feinga ke fakahū ha lao 'o 'ikai kau ai 'a hono tālanga'i 'o e lao ko ia ki he fonua, 'oku 'ikai ai hano makatu'unga. 'A ia na'e 'osi fakamatala atu 'i 'olunga, ko e ngaahi ngāue na'e fakahokó ke malava ai 'a e fokotu'utu'u ngāue mo e ngaahi taumu'a tu'ukimu'a 'a e paati na'e 'ikai ke fakapulipuli pē fakafūfū ha me'a 'e taha. Ko e ola melie 'a e paati 'i he fili 'i he fai filí na'e ma'u pē ia mei he ngaahi poupou 'a e kau fili ki he makatu'unga 'o e taumu'a ngāue 'a e paati, pea mei ai leva 'a e ngaahi taumu'a ngāue ke fa'u ha ngaahi lao ke makatu'unga mei ai 'a e malava ke fakakakato 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue mo e taumu'a tu'ukimu'a 'a e ngāue mo e fakahoko fatongia 'a e paati.

3) Kupu 7 'o e Lao Fakatonutonu ki he Lao ki he Lau'i Kovi 2010.

Felāve'i mo e tukuaki'i ne fakahoko fekau'aki mo e loto taha ke fakahoko ha hia ko e lau'i kovi'i 'o e Tu'i pea mo hono Falé pea pehē foki ki he ni'ihi 'o e kakai 'i he fonua ni 'i he *internet*, 'oku fakahalaki ia kapau 'oku 'i ai ha taha 'oku ne fai 'a e hia ni, ko e feitu'u totonu ki hono solova ko e ngaahi Fakamaau'anga pē, ko hono tuku 'o e lāungá mo e ngaahi tukuaki'i ko eni ki he kau Minisitā 'o e Kāpineti 'o 'ikai 'i ai ha ngaahi fakamatala fakamo'oni pau mo totonu, 'oku 'ikai fakafiemālie, pea ko ia ko e ngaahi tukuaki'i ni 'oku 'ikai 'i ai hano makatu'unga lelei.

Faka'apa'apa atu,

Sione Vuna Fā'otusia, (fakamo'oni)

Minisitā Lao mo e Pilisone.

'Eiki Sea: Fakamālō atu hou'eiki ko e 'uhingá ko e lava lelei 'o lau 'a e tali ko eni mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga pehē foki ki he tali mei he 'Eiki Minisitā Lao, ko e toenga ko 'oku tali hangē pē 'oku mou mea'i kuo fakafoki ki he Kōmiti ke nau me'a ki ai. 'I he 'ene pehē ko e toenga 'etau

ngāue ki he Kōmiti Kakato kole atu ki he Sea ‘o e Kōmiti ke tau toki mālōlō pē ki he 9. Hou’eiki mou me’a hake ke tau liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.

(Me’a mai Sea ‘o e Kōmiti Kakato, Veivosa Taka, ki hono me’a ‘anga)

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou fakama’ama’a atu. Tapu ki he ‘afio ‘a e ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, fakatapu ki he Hau ‘o e Fonua, Tupou VI, fakatapu ...

<005>

Taimi: 1940-1945

Veivosa Taka : pē ko e Ta’ahine Kuini kae 'uma'ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Nōpele e Fonua. Fakatapu atu ki he Palēmia kae 'uma'ā ‘a e Hou'eiki Minisita Kapineta pea pehē foki ki he kau Fakaafongā ‘o e Kakaí. Mālō mu’a ho’omou laumālie lelei Hou'eiki pea ‘oku fongofonga ola ‘etau Falé ‘i he efiāfi ni, kae tuku mu’a ke ‘oatu ‘a e ki’i me’atokoni faka’aho ko ení, ke me’a ki ai ‘a Hou'eiki.

“Pea ‘ilo ‘e Sisu ‘enau mahaló, pea pehē ‘e ia kiate kinautolu, ko e Pule'anga kotoa pē ‘oku fe’ite’itani ‘e ‘auha ia, pea ko e kolo mo e fale kotoa pē, kuo fe’ite’itani ‘e ‘ikai tu’u ia.”

Hou'eiki faka’amu pē ‘oku mahino ‘a e ki’i me’atokoni faka’aho ko ení he efiāfi ni. ‘Oua ‘e tukunoa’i ‘a e fanga ki’i me’atokoni faka’ahó, he ‘e kau ia hono fakamaau’i ‘a kimoutolu he taimi te mou talanoa ai mo e ‘angelo.

Mou me’a hifo ki he ‘etau ‘asenita. 6.1 Lao Fakaangaanga Ngaahi Fakatonutonu kehekehe ki he fakalelei ‘o e Lao 2018 Fika 23/2018. Me’a mai Vava'u 15.

Lao Fakaangaanga fika 23/2018

Sāmiu Vaipulu : Mālō Sea tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato. 'Eiki Sea Fika 23 pea na'e fai ‘a e ngāue ki ai pea ‘oku hā ia ‘i he 23(a). Ko e ngāue ko ia na'e faí 'Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi Lao ia na'e to e mahino mei he ‘Ofisi ko ē ‘o e ‘Ateni Senialé, ne ‘osi to e ma’u pē ‘a e ngaahi Tu'utu'uni ko ē ki hono ngaahi ‘aho kamata, pea ko eni ia ‘oku ‘osi to’o ia ‘i he 23 (a) ‘a ia ko e kakato pē ena ‘a e ngāue ko ē kae fai ‘a e fakamā'opo'opo ko ē ‘a e ngaahi Laó Sea, fakatatau ki he Tu'utu'uni.

‘A ia ko e Lao ko ia na'e to’o, na'e fakahū mai ia ‘i he kupu 2 ‘o e Lao Fakatonutonu. Ko e ngaahi Lao ko ení, ko e Lao ki hono malu’i ‘o e Ngaahi Faka'ilonga Faka-siokalafi 2002, Lao ‘o e Poate ki he Ngaahi Fakamo'oni mo Fakamafai’i ‘a e Ako Fakafonua ‘a Tonga 2004 mo e Lao ki he ‘Uhila 2007. ‘A ia kuo ma’u ‘e he ‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Senialé ia ‘a e ngaahi me’a ko iá, pea kuo to’o ia ‘o hā ia ‘i he fo’ou ko ē 23(a). Pea ‘i he'ene pehē 'Eiki Sea kuo maau ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti ki ai, pea ‘oku fokotu’u atu.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, ko e me'a ē 'oku me'a ki ai 'a e Sea 'o e Kōmiti, 'i he ngaahi Lao ko eni 'oku mou feme'a'aki ai, pea 'oku ne fokotu'u mai. Me'a mai Vava'u 16.

Tokanga ki he 'uhinga'i lea Lao Fakaangaanga fika 22/2018

'Akosita Lavulavu : Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, fakatapu foki heni ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti, fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Nōpelé, pea mo e fakatapu foki heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakaí. 'Eiki Sea mālō mu'a ho'o laumālie lelei ki he efiāfi ni, pea 'oku ou faka'amu pē Sea, ke u fakahoha'a atu 'i he Lao Fika 23. 'Oku mahino foki Sea 'i he Kupu 2 'oku 'asi ai 'a e lau 'a e ngaahi 'aho 'oku kamata ngāue'aki kehekehe, 'a ia 'oku hoko atu leva ki he tēpile he peesi hoko pē 'i he peesi 6, 'a ia ko e kōlomu 1 ko e ngaahi Laó ia, kōlomu hono 2 – ngaahi 'aho 'e kamata ngāue'aki 'a e ngaahi Lao ko eni. Pea 'oku ou kole fakamolemole atu pē Sea, ko e 'uhinga pē, mahino pē foki Sea, na'a tau 'osi hikinima'i pea paasi 'a e Lao Fika 22 ...

<008>

Taimi: 1945-1950

'Akosita Lavulavu: ... 'aneafi, ka ko u faka'amu pē Sea ke u to e lave pē ki ai ko e 'uhinga pē he 'oku felāve'i pē. 'Oku mahino ko e lao ko ē na'a tau paasi 'aneafi ko e motu'a'i lao ia pea ko e lao ko eni ko ē 'oku tau, te tau feme'a'aki, 'oku tau feme'a'aki ai he taimi ni ko e konga pē ia pea 'oku felāve'i pē ia pea mo e motu'a'i lao ko ē 'aneafi. 'A ia ko e me'a ko ē, he 'ikai ke u lave au ia ki he fo'i lao fakalukufua ko 'eku faka'amu pē Sea ke u lave ki he 'uhinga'i lea. Ko e 'uhinga pē ko e Lao Fika 23 'oku 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga'i lea ia 'i ai. Pea 'oku pau leva ke tau foki leva ki he Lao Fika 22 na'e paasi 'aneafi.

'Eiki Sea, 'i he lao ko eni ko ē na'e paasi ko ē 'aneafi 'i he fika, 'uhinga'i lea, fo'i 'uhinga'i lea ko eni ko ē ko e lea ko e lao pē ko e lao kuo tohi'i. 'Oku 'uhinga ia ki he Lao Fale Alea, Lao Fakataha Tokoni. Pea kapau leva Sea te tau 'alu ki he, mou me'a hifo pē ki he fakapapālangi 'oku 'asi ai ko e *Law Interpretation* ko e *Law or Written Law, means Act Ordinance or Subsidiary Legislation*. Ko e me'a 'oku ou hoha'a pē ko u fakafehu'ia heni Sea, 'a e lao ko eni ko ē ki he Lao Fakataha Tokoni. 'A ia Sea ko e mahino ko eni ko ē ki he finemotu'a ni 'oku 'atā pē ia ki he Fakataha Tokoni ke nau fa'u mai ha fa'ahinga lao 'o fakahū mai. Ko e mahino ko eni ko ē 'a e finemotu'a ni ki he *ordinance* 'oku 'uhinga eni ia 'oku faka'atā eni ia ki he Fakataha Tokoni ke nau fa'u mai ha ngaahi lao 'i he taimi 'oku tāpuni ai 'a Fale Alea pea līpooti leva mai ia 'i he taimi ko ē 'e toki ava ai 'a e Fale Alea ke paasi pē 'ikai paasi 'i he Fale Alea. Ko e anga ia e mahino ko ē ki he finemotu'a ni.

Tokanga 'oku fepaki mafai fa'u lao Fakataha Tokoni mo e Konisitūtone

Ko e me'a ko eni ko ē ko u tokanga ki ai Sea 'oku hanga leva 'e he fo'i lao ia ko eni 'o faka'atā 'a e Fakataha Tokoni ke fa'u e ngaahi lao ka 'i he taimi tataua Sea 'oku fepaki 'aupito ia pea mo e Konisitūtone. 'I he Konisitūtone Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha mafai fa'u lao 'a e Fakataha Tokoni ko e *Executive* 'oku 'i he Kapineti ...

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki'i tokoni atu pē ki he Fakafofonga na'a vave ange Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai, Fakafofonga ko e tokoni eni.

Sāmiu Vaipulu: Ko e tokoni ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 15.

Fakatonutonu 'ikai ha to e mafai fa'u lao Fakataha Tokoni

Sāmiu Vaipulu: Sea, 'uluaki 'oku 'ikai ke to e fa'u lao 'a e Fakataha Tokoni. Pea ko hono fakamo'oni ko ē ki ai Sea 'a e founa vahe ko ē 'o e Fale Alea he 'aho ni, vahe fakauike ua pea 'atā e Fale ke hū mai pē 'i ha fa'ahinga taimi he taimi ko ē 'oku tau mālōlō ai 'o kapau 'oku 'i ai ha lao ke fa'u. 'Oku 'ikai ke to e ai ha mafai fa'u lao ia 'o e Fakataha Tokoni, mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Akosita Lavulavu: Fakamālō atu Sea ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Vava'u 16.

'Akosita Lavulavu: Ki he Fakafofonga 15 pea mo e faka'apa'apa lahi 'aupito ka ko e anga eni ia e mahino ki he finemotu'a ni pea ko u faka'amu pē Sea ko e 'uhinga pē ko e fepaki 'a e faka'uhinga ko ē pea mo e Konisitūtone. 'Oku 'ikai ke mahino ki he finemotu'a ni pē ko e hā e 'uhinga 'oku 'asi ai 'i he faka'uhinga'i lea 'a e Lao Fakataha Tokoni. 'A ia Sea ko 'eku fokotu'u atu ko 'eta fili 'oku ua. Fokotu'u 'uluaki Sea, fokotu'u atu ke faka'atā 'a e Fakataha Tokoni ke nau fa'u ha lao mo fakatonutonu 'a e Konisitūtone pea mo fakatonutonu e Konisitūtone 'i heni. Kapau 'oku kei fakakau pē 'a e Lao 'a e Fakataha Tokoni heni 'i he faka'uhinga'i lea ko ē pē ko 'etau to'o mu'a 'a e fo'i lea ko e Lao Fakataha Tokoni pea mei he faka'uhinga lea 'o e Lao pē ko e lao kuo tohi'i ke to'o ia pea mei he faka'uhinga'i lea 'i he lao ko eni ko ē na'a tau paasi ko ē 'aneafi. Ko e anga pē 'a e ki'i tokoni atu Sea pea mo e faka'amu he 'oku 'ikai ke u faka'amu, ko u faka'amu pē Sea ke mou mea'i pē ko u 'ilo pē 'oku mou mea'i kotoa pē Sea 'a e Konisitūtone Kupu 82, ko e Lao Pule ki he fonua ni ko e Konisitūtone. Pea 'oku hangē eni ia 'oku, ko e 'ū me'a ko eni ko ē fekau'aki pea mo e Fakataha Tokoni pea mo e faka'apa'apa lahi 'aupito ki he Fakataha Tokoni ...

<009>

Taimi: 1950 – 1955

'Akosita Lavulavu: ... ko eni Sea. Hangē eni ia 'oku tau to e faka'atā tautolu e Fakataha Tokoni ke nau fa'u mai ha ngaahi lao. Ka ko e anga pē 'a e fokotu'u mo e fakakaukau vahevahe, tokoni atu ki he ... mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Siaosi Sovaleni: Kole pē au. Ko e peesi fihá koā eni Sea kātaki, 'a eni na'e me'a mai ai e Fakafofongá.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e faka'uhinga'i lea 'i he Lao Fika 22. 'A ia 'oku 'i he peesi 'uluaki 'o, peesi 5 'o e 23. Lao 'o e ngaahi 'aho kamata' 'o e ngāue. Ka ko u tui ko 'ene to'o ma'i ke ne hanga 'o fakafehoanaki e tefito'i laó pē ko e, ki he Lao 22 mo e 23(a). Me'a mai koe Vav'u 15.

Sāmiu Vaipulu: Sea tapu mo e Feitu'u na Sea. Manatu'i foki ko e 'ū fakamā'opo'opo ko ení 'oku 'i ai e 'ū lao na'e kimu'a ia 'i he 2010 Sea. Ko e taimi ia ko iá na'e kei 'atā 'a e fa'u lao ko ē 'a e Fakataha Tokoní. Ka ko hono founa ngāue'i ko iá, 'e fa'u e laó 'i he taimi ko ē 'oku lolotonga mālōlō ai ko ē 'a e Falé, 'e 'atā ke fa'u 'e he Fakataha Tokoní. Ka ko 'ene foki mai pē Falé kuo pau ke to e 'omai e lao ko iá ke toki paasi mei he Falé, ha Lao Fakataha Tokoni. Pea ko e 'ū lao ko ení, mou me'a hifo ki ai, 'oku 'i ai e 'ū lao ia kimu'a 'i he fakatonutonu ko ia na'a tau fai 'i he liliu fakapolitikale mo e Konisitūtone ko ē 'o e 2010. 'I he taimi ko ē na'e kei ngāue 'ū lao ia ko iá Sea. Fokotu'u atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Ha'apai 12.

Mo'ale Finau: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Palēmia mo e Hou'eikí. Sea ko e lao foki ko ení ko hono, 'a eni ko ē, 'amanaki eni ke fakamā'opo'opo ko ē ngaahi laó. Ko u tui ko 'ene tu'u ko ē, ko e tu'u ko ē mei he lao motu'á. 'A e kei 'asi ko ē 'a e Fakataha Tokoní. He ko e faka'uhinga'i lea ko ē 'o e laó, manatu'i foki Sea na'e 'i ai e lao ia fekau'aki mo e Fakataha Tokoní 'i he'ene tu'u ko ē kimu'a 'i he 2010. 'A ia ko u tui ko e tafe mai pē ia mei he me'a motu'á he 'oku 'osi mahino pē foki ia 'oku 'ikai pē ke to e 'i ai ha mafai fa'u lao ia 'o e Fakataha Tokoní 'Eiki Sea. Pea ko u tui au 'oku 'osi mea'i pē ia 'e he Fakataha Tokoní. Tukukehe 'a e ngaahi 'ū me'a ko eni fekau'aki mo e fale'i 'o 'Ene 'Afíó. 'A ia ko u sio ko ē, 'a ia 'oku 'i ai foki 'a e mafai hē 'oku foaki ki he 'Ateni Senialé ke ne hanga tuku atu ha ngaahi me'a 'i he fo'i fakamā'opo'opo ko ē. 'A ia ko 'eku tuí, mahalo pē na'a tuku atu ai pea mo e me'a ko ē. Koe'uhí he 'oku 'ikai ke to e 'i ai hano...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Fakafofonga 'oua te ke ngāue'aki e fo'i lea mahalo pē. Fakapapai'i mai.

Mo'ale Finau: 'Ikai, ko 'eku 'uhinga foki 'Eiki Sea he 'oku 'i ai foki e mafai 'oku foaki ia ki he Komisioná, 'a ia ko e 'Ateni Senialé ke ne hanga 'o fakamā'opo'opo 'a e ngaahi laó ki he fo'i tohi pē ko ē 'e tahá. Pea ko e fo'i fakamā'opo'opo ko iá 'oku ou tui ta'etoeveiveiua, te ne hanga 'o fakatalatala atu 'a e ngaahi me'a motu'a ko ē 'oku 'ikai totonu ke to e 'asi 'i he voliume ko ē 2018 'o faai atu. 'A ia ko u tui 'Eiki Sea he 'oku 'osi mahino eni ia 'oku 'ikai ke nau fa'u lao. Ka 'oku tonu pē foki 'ene tu'u 'a'ana ia ko ē 'i he kimu'a he 2010, he ko e *interpretation* ia 'o e laó he na'e 'i ai e lao ia 'a nautolu kia nautolu. Pea mo e lao fakalahí pea mo e lao ko ena 'a eni...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, ko u ki'i fehu'i pē mu'a ki he Fakafofongá ke toki hoko atu ...

Sea Kōmiti Kakato: Te ke tali e fehu'í, me'a mai Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko 'eku fehu'í pē Sea, tapu mo e Feitu'u na pea mo e Hou'eikí. Ko e pehē foki ko e Lao Fakataha Tokoní 'oku fai, na'e 'uhinga ko ē hono 'ai he kuo hilí he taimi ko ē na'e mālōlō ai e Fale Aleá. Pea ko e hū mai pē 'a e Fale Alea pea tali leva e fo'i lao ko iá pē ta'etali. Pea 'ikai ke to e, pea 'alu leva ia ko e Lao 'a e Fale Alea. 'A ia kapau na'e fai, ko e me'a ko ení

na'e kei fai pē he 2010 kimu'a atu ai. 'Ikai ke tonu ke to e 'i ai ha Lao Fakataha Tokoni ia 'e to e 'ai ke Lao. 'A ia 'oku ngali totonu ange kapau ko ia ke tamate'i ia mei he fo'i faka'uhinga lea ko ení. Ka ko 'eku 'ai pē au kapau 'oku hala 'eku ma'ú pea toki fakatonutonu ...

<001>

Taimi: 1955-2000

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... fakatonutonu mai. Mālō 'e Sea.

Sāmiu Vaipulu: Ko e me'a Sea ko e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu: Ko e lao ko eni 'oku tau 'osi tali ia 'aneafi kapau te tau to e foki 'o fakatonutonu 'etau Tohi Tu'utu'uni ke tau to e foki 'o ngāue ki ai. Ko e lao ko ē 'oku tau ngāue ki ai he taimi ni ko e 23.

Sea Kōmiti Kakato: 'Oku māhino ia 'e Vava'u 15.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u, māhino pē ki he motu'a ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ka ko e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ka ko e me'a pē na'e te'eki ke tau tali te'eki ke tali he Fale Alea. Kapau pē ka 'oku tukukehe kapau na'e 'osi he Fale Alea ka 'oku tau kei fononga pē ka 'oku sai ange 'etau 'ilo pē to e fai ha ki'i fakakaukau ki ai 'i he'etau fononga atu kimu'a. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia 'oku 'osi tali pē ia he Fale Alea ko e toe pē eni ia ke fakahū atu 'e he Sea 'o e Fale Alea 'a e fo'i, 'a e lao ni.

'Eiki Minisitā Lao: Ka u ki'i tali nounou atu pē mu'a.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao: Mou 'ilo'i ko e anga ia e ngāue 'oku fai e me'a pea tau fakatokanga'i. 'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha taha ia 'e haohaoa.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Lao: 'Oku fai pē ngāue fai ho, nau *text* mai e tamaiki ko e anga ia e ngāue ka ko u fakamālō ho'o fakatokanga'i. Mo'oni pē ia. Na'e ha'u e 'a e, ko e liliu ko ē he 2010 tukuhifo ki he Kapineti. Ko e ki'i mata'ivalea pē ia he tamaiki 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha to e mafai fa'u lao ia he Fakataha Tokoni.

Lord Tu'iha'angana: Sea ka u ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā Lao. 'Oku mo'oni ia ka ko u 'uhinga pē au ke ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a, Minisitā Lao 'oku ke tali e ki'i tokoni ko eni.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai fika 'uluaki 'o Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki. 'Ikai ko u mahu'inga'ia he me'a na'e me'a atu he fika 12 'o Ha'apai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Tokanga ki he mafai Komisiona ke fakamā'opo'opo ngaahi fakatonutonu he lao

Lord Tu'iha'angana: Ko e 'uhinga ko e lao ko eni 'oku 'i ai mo e mafai ki he Komisiona.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'iha'angana: Ke ne hanga ko eni 'o fakamā'opo'opo e lao mo to'o atu na'e me'a ki ai e Minisitā Polisi, ngaahi lao ke lue tau lue he kauhala mata'u mo e hā fua 'oku 'ikai, na'e 'ikai, 'ikai ke to e 'aonga ia pea 'oku ... tau fakakaukau lelei 'oku 'ikai ke, ko u tui mahalo 'e to'o atu mo e ngaahi fanga ki'i 'uhinga'i lea mo e ngaahi me'a pehē ni 'oku 'ikai ke, ko u tui na'a toki ngāue'aki pē ka 'oku tau faka'apa'apa'i pē 'etau founa ngāue kuo 'osi paasi. Ka ko u tui 'oku 'i ai, ko e me'a ia na'e 'ai ai e mafai ko ē ia he, ki he Komisiona hē ke ne lava he 'oku lahi pē 'oku 'ikai ko eni pē ia. 'Ikai ko e fo'i me'a pē ia ko ē. 'Oku lahi pē mo e fanga ki'i lao ia 'oku motu'a 'oku 'ikai ke to e ngāue'aki 'oku 'asi pē he lao mafai e Komisiona to'o ia 'e ia ka tau ...

'Akosita Lavulavu: Sea.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki'i 'eke pē ia kātaki Sea 'oku tautēfito pē ki he fo'i me'a ko eni na'e me'a mai 'aki ...

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu tolu.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko e 'uhinga foki eni ia ke 'omai e ngaahi fakatonutonu e ngaahi lao talu mei he 1988 ke fakamā'opo'opo mai e ngaahi fakatonutonu a'u mai. 'I he taimi ni 'oku 'i ai pē 'ū lao 'e ni'ihi 'oku kei lele 'osi tamate'i e 'ū lao ia 'e ni'ihi. 'A ia ko e 'uhinga eni ia na'a ma'u hala ko e pehē ko e 'ū lao pē eni 'oku kei mo'ui. Ka ko e 'uhinga ke fakahū e fakatonutonu talu mei he 1988 ko e taimi faka, pē ko e taimi 19 fiha 'o lele mai ko eni. Ko e anga pē ia 'a e 'eke pē ko e 'uhinga ia he na'a ku 'osi tamate'i foki e 'ū lao ia 'e ni'ihi ka ko e 'uhinga pē ke fakahū 'enau ngaahi fakatonutonu pea toki pekia ai pē lao he kuo 'osi pekia ia he taimi ni mālō.

'Akosita Lavulavu: Sea ka u to e ki'i tokoni atu fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na Sea pehē ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki ‘o e Kōmiti Kakato. Fakamolemole pē Sea ko e ‘uhinga pē ko u ‘ohake ai ‘a e me’a ko eni he ko u faka’amu ke tau fakatonutonu kei taimi eni ‘oku te’eki ke mavahe atu e fo’i lao ia pea mei Fale Alea ni. ‘A ia ko e taimi pē eni ‘oku tonu ke tau fakatonutonu ai e ngaahi me’a ko eni tautēfito ki he, ko e me’a ‘oku ou tokanga ai Sea ‘oku ou tokanga ‘aupito au ia kapau ‘oku māhino pē foki ‘a e mafai ia ‘a e Komisiona māhino ‘aupito ia na’a tau fēme’a’aki ai ‘aneafi. Māhino ‘aupito ia ki he finemotu’a ni ka ‘oku kehe ‘aupito ia pea mei he Lao Fakataha Tokoni. Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ko e Lao ko eni ko ē Fakataha Tokoni. ‘A ia ‘oku hangē eni ia ‘oku tau to e faka’atā ‘etautolu ia ‘a e Fakataha Tokoni ke nau fa’u lao. Pea ko e fa’ahinga *interpretation* ia ko u ma’u he taimi ko ē ko u lau ai ‘a e lao ko eni.

Fakatonutonu ‘ikai ha mafai Fakataha Tokoni ke fa’u lao

Lord Fakafanua: Sea ko u fakatonutonu atu ‘a e me’a ‘a e Fakafofonga Vava’u 16.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu me’a mai Fakafofonga Ha’apai fika ua.

Lord Fakafanua: Fakatapu atu ki he Feitu’u na Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ko eni e Fale. ‘Uluaki fakatonutonu pē ko e lao ko ē ‘oku me’a mai ki ai e Fakafofonga Vava’u kuo ‘osi tali ia he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Fakafanua: Pea ‘oku ‘osi hoko ia ko e lao pea ‘oku ‘osi fononga atu e lao ia ko iá. Ko e me’a mai ia ‘a e Fakafofonga ke to e fai ha fakatonutonu mo ha ngāue ki ai ‘oku tōmui. Ko e ‘uluaki fakatonutonu. Fakatonutonu hono ua Sea ko ‘ene me’a ‘a’ana ki he Lao ko ē Fakataha Tokoni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ko e Lao e Fakataha Tokoni. Ko e mafai e Fakataha Tokoni ‘oku ‘i he Konisitūtone pea ko e mafai na’e ‘ave ‘e he Konisitūtone kimu’a he 2010 ke fa’u lao kuo ‘osi liliu ia. Pea ka ‘i ai ha fakamā’opo’opo e ‘ū lao ‘e kei *refer* pē ‘a e Komisiona ki he ‘ū lao na’e paasi ‘e he Fakataha Tokoni ‘i he taimi na’e kei mafai ai e Fakataha Tokoni ke nau paasi e ‘ū *ordinance* ko ia. ‘E kei fiema’u pē ke ...

<002>

Taimi: 2000-2005

Lord Fakafanua: Ko e ‘ai ke u *refer* ki ai he na’e paasi ‘i he Fakataha Tokoni. Neongo pē ‘aho ni ‘ikai ha to e mafai pehē. Ka ko e taimi ko ē ‘e fakamā’opo’opo ai ‘a e ‘u Lao. ‘E kau ‘a e Lao na’e fakapaasi ‘i he Fakataha Tokoni ‘i hono fakamā’opo’opo. Ko ‘eku tokoni atu ia ke fakatonutonu ‘a e me’a ko eni ‘a e Fakafofonga Vava’u. ‘Oku ne takihala’i ‘a e Fale ni, ‘o pehē ‘oku ‘i ai ‘a e Lao ‘a e Fakataha Tokoni. ‘Oku ‘ikai ha me’a ia ko e Lao Fakataha Tokoni.

‘Akosita Lavulavu: Fakatonutonu Sea!

Fakatonutonu ‘oku takihala’i Vava’u 16 e Fale Alea

Lord Fakafanua: Ko e totonu ia ‘i he Konisitūtone pea na’e ‘osi liliu ‘a e Konisitutone he 2010. Ko hono fakamā’opo’opo ‘o e Lao ke pulusi ...

Lord Fakafanua: Fakafofonga! Ko ho’o fakatonutonu?

‘Akosita Lavulavu: Ko ia Sea. Ko ‘eku fakatonutonu Sea. Mole ke mama’o ke u feinga ke taki hala’i ‘a e Fale ni. Ko e anga eni ia ‘a e mahino ki he finemotu’a ni. He ‘oku ‘asi mai ...

Lord Fakafanua: Fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni mei Vava’u 16.

Lord Fakafanua: Ke mea’i ‘e he Fakafofonga pē ko ‘ene ma’u hala ‘oku ne takihala’i ai ‘a e Fale ni. Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘oku hala ‘ene ma’u. Ko e fakatonutonu ‘oku ‘oatu ke ke me’a ki ai. Pea ke fai mai ha’o tu’utu’uni ki ai Sea.

‘Akosita Lavulavu: Kapau ko ia Sea, pea to’o ā ‘a e Lao Fakataha Tokoni pea mei hē ...pe ‘oku hā ha’atau founa ngāue

Sea Kōmiti Kakato: Fakafofonga ...

Lord Fakafanua: Sea, fakatonutonu atu mo ke faitu’utu’uni he ‘oku ‘ikai ha lao e Fakataha Tokoni.

Lord Fakafanua: Sea! Fakatonutonu atu ..’Oku ‘ikai ha Lao ia. Ko e Lao ‘o e Fakataha Tokoni.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘ikai ha Lao ki he Fakataha Tokoni pea ko hono fakamā’opo’opo mai ‘a e ngaahi Tu’utu’uni ko eni ‘o ‘ave ia ki he mafai ‘o e Komisoni pea ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha fatongia fa’u lao ‘a e Fakataha Tokoni. Ko e mahino ia ‘oku ma’u ‘e he motu’a ni ‘i he me’a ‘a e Nōpele Fika 2 ‘o Ha’apai. Ka ko u tui ko e fo’i Lao ko eni kuo tau ‘osi paasi ko ē ‘aneafi, kuo ‘osi hiki nima tu’o tolu, ‘osi lau tu’o tolu ‘i Fale Alea, pea ko u tui kuo fononga ‘a e lao ko eni. Toki ‘i ai hano fiema’u ke *amend* ha Lao, pea ko u tui ‘oku ‘i ai hono founa. Me’a mai ‘Eua 11!

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e Sea. Tapu pea mo e Mēmipa ‘o e Fale Sea. Sea, ko u fakamālō atu ki he Sea ‘o e Kōmiti ko eni ‘i he ngāue lahi ko eni ‘oku fai pea kuo ‘omai. Sea ko e ngāue foki ko eni ia ko e ngāue faka’api ko e fakamā’opo’opo. Ko e fo’i me’a mahu’inga ‘oku kakato ‘a e fo’i seti ‘o ‘ai ‘o *bind*. Ko e taumu’a ia ‘a e fo’i lao ko eni, ka ko u fakamālō pea ko u poupou atu ke tali. Ko e ki’i fie’ilo pē eni ia ke tokoni mai pē ‘a e Minisitā Lao ki ai ‘Eiki Sea.

Tokanga ke *bind* fakataha Lao kotoa pe kau ai lao kuo fuoloa hono ngāue’aki

Ko e mafai ko ē ‘oku ‘oange ki he Komisiona ke ne to’o ‘e ia ‘a e ‘u fo’i Lao ia pē kuo fuoloa pē ‘ene ‘i ai ‘o ‘ikai ke to e ... ko u pehē ko e ‘uhinga foki ‘a e taumu’a e fo’i, Lao kotoa pē ‘oku ‘osi ‘i ai ... Ko ‘ete to’o mai ko ē ‘ete tohi ‘oku ‘i ai... e Komisiona pē ia. Ko e fanga ki’i Lao pehē. Mahalo ko u tui ‘oku fu’u lahi fēfē ‘ikai ke kovi *bind* fakataha pē ke kakato. Ka toki ‘i ai ha Lao kuo pehē ‘e he Hou’eiki Pule’anga ‘o e ‘aho ko iako e lao ko eni ko e talu mei he ta’u hongofulu na’e te’eki ke ngāue’aki pea fakapekia ia. Kapau...ko e anga pē ‘a e fie tokoni atu mo e fakama’ala’ala atu pē. Mālō ‘Eiki Sea pea ko u poupou atu ke tali ‘a e Lao.

Sea Kōmiti Kakato: Poupou eni ke tali ‘a e Lao. Hou’eiki! ‘E Vava’u Nōpele Fika 1. Me’a mai ka tau toki fakahoko ‘a e Fokotu’u ‘a 11?

Lord Tu’ilakepa: Tapu mo e Feitu’u na Sea! Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti, kau Hou’eiki Nōpele e fonua kae ‘uma’a ‘a e kau Fakafofonga Kakai. ‘Oku mahu’inga pē foki ke fai ha feme’a’aki he ‘oku tui ‘a e motu’a ni fekau’aki pea mo e lao ‘Eiki Sea...pea fakamolemole pē ‘a e Fakafofonga Fika 15, ko e Sea ia e Kōmiti Lao. Ko e lao ko eni na’e fakahū mai ia ‘e he Minisita Lao. Ko ‘aneafi na’e kole mai ‘e he Sea, ke tau mālōlō ‘aneefiafi pea tau palēmesi ange ko e me’a mai pē ‘a e Fale ni ‘o fakapapau’i pea tau fakahoko mu’a ‘a e lao ko eni ‘Eiki Sea.

Sea, mahalo pē Hou’eiki ko e ni’ihi ko eni na’a mou tokanga’i ‘a e Lao ko eni ke mou fakama’ala’ala mai ke mahino mai ki he kau Mēmipa pea tautautefito ki he kakai ‘o e fonua ‘oku nau me’a mai ‘i he ngaluope, ‘e ‘i ai ha taimi te nau me’a mai ki he ‘api ni ‘o ‘ave ‘a e lao ko eni, pea tau vakai ki he ngaahi fakaikiiki ki he feme’a’aki ‘i he Fale ni, ka na’e ‘uhinga ‘a e faka’uhinga ‘a e kau Mēmipa ko e Lao ko eni. ‘Io, ‘oku lelei pea ‘ikai lelei ia ‘o fakatatau mo e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e lao. Sea ko e kupu ia ko u fie...

<004>

Taimi: 2005-2010

Lord Tu’ilakepa: ... lau pē koe’uhí ‘oku tau anga maheni foki hono ‘omai pē ‘a e ‘ū lao ‘omai mo hono ‘UHINGA’i Lea. Pea ko e ‘UHINGA’i Lea te te meimei ke te fakatonutonu tautautefito ki he mēmipa pē mahalo ko ha tokotaha Fakafofonga Lao ‘i ha ‘aho. Kā ‘oku ou loto pē ke u lau atu pē ki’i kupu ko eni ‘Eiki Sea pea toki ko hai ha taha ‘i he Minisitā Lao pē ko e Fakafofonga fika 15 te ne tokoni mai ki he me’a ko eni fekau’aki pea mo e fiema’u ‘a e motu’a ni ke mahino ange ‘Eiki Sea.

‘Oku tu’u ‘i he kupu 2 ko e lau ‘a e ngaahi ‘aho kamata ngāue’aki kehekehe ‘Eiki Sea, mahalo ko e Lao Fakaangaanga eni ne fakatonutonu ‘a e kehekehe mahalo ‘Eiki Sea ‘i he ngaahi lao ‘oku lisi mai ‘i he tēpile ‘oku ‘i ai ‘a e tēpile ‘i mui ko e tēpile 3 ‘a e kupu 3 fakamolemole Sea ‘oku ‘ikai ko e tēpile, ko e kupu 3, ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e kolomu ‘uluaki ‘o e lao, ‘i ai mo e kolomu ua ‘Eiki Sea. ‘Oku pehē hono fakalea ‘o e “koe’uhi ke ta’ofi ‘a e tāla’a,” hā koā ‘a e ‘uhinga ho’omou fokotu’u ‘a e fo’i lea ko eni ko e tāla’a ‘i he lao ko eni ‘Eiki Sea.

Pea neongo ha tu’utu’uni kehe ‘oku felāve’i mo hono kamata ngāue’aki ‘oku lau ‘a e ngaahi lao ‘oku mahino pau ‘i he kolomu ‘uluaki ‘Eiki Sea ‘a ia ko ia na’a ku lave ki ai ‘i he kupu 3, ‘a ia ko e tēpile ko eni ‘e kamata ngāue’aki ‘Eiki Sea ‘i he ‘aho felāve’i mo e fakamahino pau ‘i he kolomu 2 ‘o e tēpile ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea ko e hā koā ‘a e ‘uhinga ‘a e mānava pē ko e me’a mai ‘a e lao fekau’aki pea mo e ni’ihi ‘i he ngaahi lao ko eni ‘i he kolomu ‘uluaki mo e kolomu hono ua, ‘Eiki Sea. Mahino pē kiate au ko e Lao ki he kau Neesi 2001, ‘aho 31 ‘o Tīsema, 2002 ‘oku ‘i ai mo e tala fakamahino ‘Eiki Sea

‘i mui fakaikiiki ‘o fekau ‘aki pea mo e ngaahi kolomu ko ení ‘Eiki Sea. ‘Ai pē kae toki me’a mai ki ai ha taha ‘i he hou’eiki ‘o e Fale ni ‘Eiki Sea.

Sea ‘oku ‘i ai pea mo e ‘ū kupu ‘i loto ni ko e liliu eni ‘o e tautea, pea ko e liliu ‘a e founa ka u ki’i fakatāta pē ‘Eiki Sea ki he kupu 4 ko e Fakatonutonu ‘a e Lao ki he Fili Fale Alea, Fakatonutonu ‘a e Ngaahi Faikehekehe ‘Eiki Sea. (c) ‘uluaki ‘oku fakatonutonu ‘a e kupu 23 (a) 5 ‘a e Lao ki he fili Fale Alea ‘i he tatau fakatonga ‘aki hono fakapekia tahafe nimangeau (1500) pea fetongi ‘aki ‘a e tahamano nimaafe (15,000).

Pē ko e ‘uhingá ke mou ki’i fakaikiiki ko e hā koā ‘a e ‘uhinga ‘oku hiki ai ‘a e ngaahi fika ko ení ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai ‘a e ‘uhinga lelei. Ko e kupu 2 ‘Eiki Sea ‘i he kupu si’i (2) ‘i he kupu 4 pē ‘Eiki Sea ‘oku totonu ‘oku fakatonutonu ‘a e kupu 24 ‘uluaki ‘a e Lao ki he Fili Fale Alea ‘i he tatau fakapilitānia mo e tatau fakatonga ‘aki hono fakapekia ‘a e tahamano (10,000) pea fetongi ‘aki ‘a e uamano (20,000). Hoko atu pē ‘i he kupu si’i 3 ‘o e kupu 4 pē ‘Eiki Sea, Fakatonutonu ‘a e Kupu 24 ‘o e Lao ki he Fili Fale Alea ‘i he tatau fakapilitānia mo e tatau fakatonga ‘aki hono fakapekia ‘a e kupu si’i 5, pea fetongi ‘aki Sea, ‘a ia ko e hia eni ‘Eiki Sea, ko ha hia ki ha Kanititeiti ke ne fakamole ki ha kemipeini fili ‘o laka hake ‘i he uamano ‘Eiki Sea. Pea ‘ikai lava ke ‘oatu ‘a e fakamatala ‘oku lave ki ai ‘a e kupu si’i 4 pea ke ‘oatu ha fakamatala loi pē ko ha taha ‘e ‘ilo ‘oku halaia ‘oku pau ke mo’ua ‘e tautea pa’anga ‘o ‘ikai laka hake ‘i he taha mano ‘Eiki Sea.

Sea, ‘ai pē ke tokoni mai ‘a e Feitu’u na, ko au ‘oku ou ki’i tokanga ki he ki hono fakangatanga ko eni ‘o ‘etau tau’atāina ‘a e kau fakafofonga ko ē ‘i ha fakamole ‘oku nau fai. Me’a ‘e he Minisitā Lao ke ne ‘omai ‘a e ki’i ‘uhinga lelei, ko au ‘i he anga ko ē ‘eku vakai ko ē ‘i ai ha taha ‘oku laumālie pē ‘oku ne loto ‘aki ke me’a mai ‘o fili ‘i he fonua ni, ‘oku fiefia ‘a e ngaahi vāhenga ia ‘Eiki Sea, fiefia ‘a e kakai ‘o e fonua ia ke nau ma’u ha ngaahi tāpuaki pehē ‘Eiki Sea, ha fakamole ha taha fili ‘oku fiema’u ke ha’u ‘o fili ‘i he Fale Alea ko ení ‘Eiki Sea.

<005>

Taimi: 2010-2015

Sea Kōmiti Kakato : Ko e Fakatonutonu eni Nōpele.

‘Eiki Minisitā Lao : Ko e Fakatonutonu, ko e fakatonutonu eni ia ‘o e ‘ū fiká. Ko e ‘uhinga ia ko ē ki he hiki mo e me’a ko e Laó ia. Tau ‘ai mu’a ‘e tautolu fakapaasi ē, ka tau toki ha’u tautolu ki he Laó ke *amend* ‘a e Laó ia ke hiki. Ko eni ia ko e Fakatonutonu pē ‘o e fiká ia, ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia. Hangē ko ho’omou palōmesi ko ia ‘aneafi, ko ‘etau ō mai pē ‘atautolu kuo ‘osi sai eni ia. Ko ‘etau fakatonutonu pē ‘atautolu. Tau toki *discuss* ‘e tautolu ia ‘a e ‘ū ‘uhingá ia ‘i he Laó. Ko ‘eku fokotu’u pē ia, ko ‘eku fakatonutonu pē ia, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me’a mai Nōpele.

Lord Tu’ilakepa : Sea, ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino kiate au ‘a e fakatonutonu ia ‘a e Minisitā Lao.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia, ko ‘ene fakamanatu pē ‘e ia ho’omo alea ko ia ‘aneafi.

Lord Tu'ilakepa : Sea, 'oku ke me'a hifo ki he kupu si'i (2) 'o e Kupu 4 ko eni ke fakatonutonu 'a e Kupu 24 (1) 'o e Lao ki he Fili Fale Alea 'o tatau pē 'i he faka-Pilitāniá mo e faka-Tongá, 'a ia 'oku fakapekia 'a e 1 mano pea fetongi'aki 'a e 2 mano. Ki'i 'unu hake eni 'Eiki Sea, mei he 1 mano ki he 2 mano. Ko e poini ko ia 'oku ou 'oatú 'e aú 'Eiki Sea, fakamolemole ki he Minisitā Laó, ko e hā e me'a 'oku 'ikai ke tukuange ai ke tau'atāina pē ha taha, 'i he fie kau mai he fie kau he fili Fale Aleá, ki ha'ane fakamole. Ko e fakamole ko iá 'Eiki Sea 'oku tau lelei ia ki he kolo pē ko e vāhenga ko iá 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao : Ki'i fakatonutonu pē. Ko u 'amanaki pē 'e me'a. 'Oku mahino ia kiate au, ko e faka'amú ia ke hiki, ka he 'ikai ke fai ia heni. Ko e fakatonutonu ko ení ko e me'a pē ia 'oku 'i he Laó, ka ko hono fakatonutonu. Toki 'osi eni 'etau fakatonutonu 'atautolu. Tau toki *discuss* 'a e Laó ke hiki, ka ko eni ia ko e fakatonutonu ko e me'a ke fakatonutonu 'i he Lao.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea tapu mo e Feitu'u na ka u ki'i tokoni atu pe.

Sea Kōmiti Kakato : Tali e tokoni ko ení Nōpele ? Me'a mai Minisitā.

Fakama'ala'ala ko e Lao Fika 23 ko e fakamā'opo'opo pe 'a e ngaahi liliu he Lao

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ko e laumālie ko ia 'o e Lao fo'i Lao ko ení, 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o 'omai ha me'a fo'ou, pea 'oku ou faka'amu 'e nofo 'a e laumālie ko iá 'i he Lao ko eni. 'Oku 'ikai ke 'uhinga eni ia ke lava 'e he Komisioná 'o hangē ko e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Nōpele Vava'ú, 'o hiki ha me'a mei he 1 mano ki he 2 mano. Ko e laumālie 'o e fo'i Lao ko ení, pea kapau 'e 'ova ia ai, pea 'oku totonu ke fulihi 'e Lao ko eni. 'A ia ka tau pehē, kapau 'e 'ai ha Lao pea mo hono *amendment* 'e 5, ko e fiema'ú ko e fo'i fakamā'opo'opo 'o e fo'i 5 ko ia. 'Oku 'ikai ko e 'ai mai 'o e fo'i *amendment* fo'ou, hala ia.

Pea 'o kapau 'oku ala atu 'a e Lao ko ení, 'o 'ova ia 'i he fo'i fakamā'opo'opo 'a e *amendment* kuo 'osi fakahokó, ke ne to e *amend* fo'ou fakataha 'e ia, 'oku 'alu 'a e Lao ko ení 'o hala 'aupito 'aupito. 'Oku ou faka'amu pē ke fakapapau'i ko 'etau hanga 'o fai 'a e fakakaukau ko eni ko e fakamā'opo'opo 'a e me'a kuo 'osi tali 'e he Laó ko e *amendment*. Ka 'oku 'ikai ke lava 'a e Lao ko ení 'o to e ofa atu hono nimá, ke ne to e ma'u hano mafai ke ne to e fai ha liliu makehe. Ko e 'uhinga ia ko ē na'a ku fehu'i ai 'aneafi kapau 'oku 'i ai ha Lao ke fakamā'opo'opo, ko e hā 'a e 'uhinga 'oku hū ai 'a e talite mo e ngaahi me'a pehē. Ka'ikehe 'e 'ikai ke u to e talanoa au ki he ngaahi me'a ko ia. Ko 'eku 'uhinga atu pē 'a'aku ki he laumālie 'o e Lao ko ení, ke fakapapau'i 'oku nofo ma'u 'i he fakamā'opo'opo 'o e 'u *amendment* kuo 'osi liliu, pea *fullstop* ai, 'oku 'ikai ke 'i ai hano mafai ke to e liliu ha fika pē ko ha ,mata'itohi ke ne to e tānaki ha me'a. Ko e ki'i tokoni atu pē ia 'Eiki Nōpele kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Nōpele.

Lord Tu'ilakepa : Sea, mo ki'i me'a hifo angé mo e Minisitā Leipa ki he Kupu si'i (2) 'o e Kupu 4 ko eni 'oku 'omai ko eni, ko e hā 'a e 'uhinga ko ia. Koe'uhi kae fakanounou ā kae 'oua te u to e malanga.

Sea Kōmiti Kakato : Kupu si'i 4?

Lord Tu'ilakepa : Ko ia.

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu 'a e Kupu 19.

Sāmiu Vaipulu ; Ki'i tokoni atu pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e ki'i tokoni eni Nōpele 'a Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu : Ko e Kupu ko eni 'oku felāve'i ia 'Eiki Sea mo e fakamole ko ē 'a e kanititeiti. Na'e ngata pē he 1 mano, pea na'e 'osi liliu ki he 2 mano, pea ko hono fakamā'opo'opo eni ke faka'atā ke fakangofua 'a e fakamā'opo'opo ka 'oku 'osi fakatonutonu 'a e Laó ia. 'A ia kuo 'osi tali 'a e fakatonutonu ia kimu'a, ko 'etau fakamā'opo'opo eni...

<008>

Taimi: 2015-2020

Sāmiu Vaipulu: pea kapau leva 'oku toki 'i ai ha to e fakatonutonu toki 'ai mai mu'a he ta'u kaha'u. Te tau hiki hake 'o tolu mano.

Lord Tu'ilakepa: Fakafofonga fakamolemole ki he Feitu'u na kapau na'e pehē hā e me'a 'oku to e fou mai ai e fakamā'opo'opo ki heni pea hoko atu he ko ena kuo 'osi tali ka koe'uhī 'oku tohi'i mai ko e fo'i lao eni. Mou me'a hifo ki he me'a ko ē na'e 'osi 'ave 'o lau 'uluaki. Lau ua, ko 'ene lau 'uluaki pē lau ua he Fale ni 'Eiki Sea ko e natula ia pē ko e laumālie ia e tu'unga ko e lao 'Eiki Sea. Na'e tonu ke 'omai pē ha tohi 'o fokotu'u mai ki he Fale ni 'Eiki Sea ko e me'a eni ke fai ke 'uhī ke lava fai 'aki e fakamā'opo'opo pea tali pē ia 'Eiki Sea *in principle* pē ko e hā e founa 'oku ngāue'aki he Fale ni 'Eiki Sea. Fa'a malava pē 'o fakahoko. Ka koe'uhī ko hono 'omai 'o lau he Fale ni ko e lao ē 'Eiki Sea. 'I ai e faingamālie kia mautolu e kau Fakafofonga ke mau 'oatu e 'uhinga 'o fakatatau mo e 'ū kupu ko eni 'Eiki Sea. Kapau kuo 'osi tali e me'a ko ia ...

'Eiki Minisitā Lao: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Lao: Pea nounou pē. Ko e kole 'e 'Eiki Nōpele. 'Ikai ko e, ko e 'ū me'a ia ko eni kuo 'osi hangē ko e me'a 'a e Fakafofonga Vava'u kuo 'osi tali 'e tautolu. Ka na'e hala hono hiki ko e 'omai 'eni ke fokotu'u atu ke fakatonutonu ka 'oku 'osi tali pē ia.

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Ko u mahino'i 'e au e ...

Lord Tu'ilakepa: Ke mahino pē e Feitu'u na ē?

Sea Kōmiti Kakato: Feme'a'aki ai kae hoko atu ki ha ...

Mo'ale Fīnau: Ka u ki'i tokoni mu'a ki he, 'oku ou poupou ki he Nōpele. Ko e lao eni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Mo'ale Fīnau: Ka 'e 'ave lao ko ē 'o hiki'i fakalelei he fo'i fakamā'opo'opo 'o 'alu hake leva ia 'o ua mano 'uhinga he na'e 'osi paasi foki e ua mano kimu'a.

Lord Tu'ilakepa: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Na'e ...

Lord Tu'ilakepa: Fakamālō atu ki he Fakafofonga, kapau ko ia ...

Mo'ale Fīnau: Ko ia, he na'e taha mano. Sea na'e taha mano ...

Lord Tu'ilakepa: Faingamālie eni Hou'eiki ke tau kole ...

Mo'ale Fīnau: 'Ave lao ko ē 'o hiki'i to'o e taha mano kae tu'u e ua mano. Pea tau fononga 'aki leva e ua mano. Ko ia Nōpele?

Lord Tu'ilakepa: 'O paasi 'i fē 'ia Hou'eiki? Fakamolemole ko eni ko e fu'u lao eni 'oku mou 'omai ko eni ke liliu pea ko u tui ...

Mo'ale Fīnau: Sea 'oku 'uhinga foki 'a e ...

Lord Tu'ilakepa: Pea ko u tui tatau pea mo e Fakafofonga mei Ha'apai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai ...

Mo'ale Fīnau: Ko e me'a kotoa pē foki 'oku tohi'i 'o mai 'o hiki nima'i 'oku paasi ia ka ko 'ene 'asi 'oku pehe ni, fakapekia e taha mano kae tu'u e ua mano 'a ia ko hono 'ave ko ē fo'i lao ko 'e ē hanga leva 'e he 'Ateni Seniale 'o tamate'i e taha mano kae hiki'i e ua mano. Ko ia ē? Ta ko ē 'oku 'osi. Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Sea pea ke me'a ki hē 'oku 'ikai ko ha kole mai eni ia ki he Fale ke tau kole, kapau na ko 'etau fokotu'u pē lao ki he sino e Komisiona, ko e Komisiona fakamā'opo'opo, 'io 'oku tau 'osi tali e lao ko ia 'Eiki Sea. Ko e to e fo'i lao eni 'e taha ki he ngafa fatongia ki hono fakamā'opo'opo e 'ū lao 'Eiki Sea. Pea ko e me'a 'oku ou malanga atu au ko e poini 'Eiki Sea ko u malanga tukuange kimoutolu kau Fakafofonga pē ko ha taha 'i Tonga ni 'oku fie fili ke tau'atāina. Sea, ko 'ene tau'atāina ko ia fiefia e kakai. 'I ai e ngaahi kolo ia 'Eiki Sea 'oku nau 'omai 'e nautolu 'oku 'i ai e ngaahi fakamole 'Eiki Sea felālāve'i 'Eiki Sea ...

Kole ke fakapapau'i mai he Kōmiti 'ikai ha me'a fo'ou tānaki ki ha lao

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ki'i fakatonutonu kātaki. Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu te tau 'alu ki he lelei mo e fo'i tefito'i mo'oni ke fakapapau'i mai 'e he Sea Kōmiti pea mo e

Minisitā ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a fo’ou ‘oku tau tānaki ki ha lao. Ko e fakamā’opo’opo ‘o e me’a kuo ‘osi paasi.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu Minisitā Leipa. Me’a hifo mu’a, me’a hifo angē, ki’i me’a angē, me’a mai ‘aki angē e ngaahi kupu’i lao ko ena ko u kole atu ke ke me’a mai ‘aki.

Sea Kōmiti Kakato: Kupu 4.

Lord Tu'ilakepa: Kupu 4 si’i (2). Me’a angē ki ai pea ke me’a mai ‘aki angē pē ko e hā ho’o faka’uhinga ki ha me’a kuo ‘osi paasi. Ko e fu’u me’a ko eni ‘oku ‘asi lelei, ki’i me’a mai angē ki he fo’i lao, ki’i me’a mai angē ka u ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō ‘aupito Sea ‘oku ou feinga ke tau tu’u fakataha he poini ko ‘eni.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia. Me’a mai ‘aki he fo’i lao ka tau hoko atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Oku, ‘oku ‘ikai ...

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko u feinga ke tau tu’u fakataha he poini ko ‘eni.

Lord Tu'ilakepa: Ko ia me’a mai ‘aki e fo’i lao ka tau hoko atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ‘Ikai ko ‘eku ‘ai ke u tali atu ko e ‘uhinga ‘a e lao ko ‘eni ‘i he ma’u ‘a e motu’a ni ‘oku ‘ikai ke ngofua ke ne hanga ‘e ia ‘o fa’u liliu ha mata’ifika, liliu ha fo’i lea, ha me’a ...

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu ‘Eiki Sea. ‘Oua te ke ‘ai ho faka’uhinga, me’a hifo angē ki he fo’i ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: Kupu’i lao pea ke me’a mai ‘aki kae ‘uhinga ka tau hoko atu. Me’a mai ‘aki e Kupu 4.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki mo kātaki ‘o me’a hifo pē ki lalo kae tuku angē kia Vava’u 15 ke ne ‘omai, ko e lao ko ‘eni ne ‘osi paasi mei he liliu ‘a e taha mano ki he ua mano ka ko e ‘omai eni ke fakamā’opo’opo ‘oku ‘ikai ko ha’atau fa’u lao fo’ou eni.

Sāmiu Vaipulu: Sea, ko e me’a ko eni na’e ‘osi ngāue’aki ia ...

<009>

Taimi: 2020 – 2025

Sāmiu Vaipulu: ... ia he fili kuo 'osí.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sāmiu Vaipulu: Ko hono 'omai eni ke fakamā'opo'opó. Pea ko e lao ko ē na'a tau tali ko ē 'aneafí, ko e kupu 7 (2). 'E 'ikai ha me'a 'e fakahoko 'i he kupu ni ke liliu ai hono ngāue'aki 'o ha lao. He 'ikai ke lava 'e he Komisioná ke ne hanga 'o fokotu'u ha me'a ke liliu ai hono ngāue'aki ha lao. Ko e lao eni 'oku 'omai ke fakamā'opo'opo. Kapau te tau 'ai ko e Lao Fakatonutonu, toki 'ai mu'a ia ha taimi kehe.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sāmiu Vaipulu: Ka tau tali 'a e lao ko ē kae fai mo fakahoko e ngāue Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, kuo mahino e me'a ia kuo mou feme'a'aki ki aí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki mu'a ka u ki'i 'ai atu pē, 'oku ou 'uhingá 'aku ia ki he Nōpelé 'oku tau, tatau 'etau fakakaukaú. Ko 'etau faka'amú ke 'oua na'a lava 'e he lao ko eni te tau fakapaasi ko eni 'o liliu ha mata'ifika fo'ou pē ko ha fa'ahinga me'a pē kā ko 'ene fakamā'opo'opo'opo pē. Ko e me'a ia 'oku ou faka'amu ke mahino 'oku tau taha aí. He ko e me'a ia 'oku feinga ki ai e Nōpele. Pea kapau 'oku me'a mai 'etau Fakafofongá.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kuo 'osi fakamā'opo'opo pē.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole, fakamolemole atu ki he Feitu'u na 'oku 'ikai ke ta taha, 'oku ta tu'u kehekehe he taimi ni.

Siaosi Sovaleni: Kātaki Sea pē ...

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele

Siaosi Sovaleni: Ke u ki'i tokoni atu. Mahalo 'e tokoni lahi eni ki he feme'a'akí Sea. Kapau pē pe ko hai 'oku lolotonga me'a ke u tokoni atu ki ai. Kapau te mou kātaki pē 'o sio hifo he fakamatala fakamahinó, peesi 16. 'I he Kupu, me'a eni ko ē ki he 2 mano mo e 1 manó. 'I he Kupu 24 (1) 'o e Lao ki he Fili Fale Aleá, 'i he tatau faka-Pilitāniá. Ko e lahi taha 'o e pa'anga ke fakamole 'e ha Kanititeiti ko e pa'anga 'e 1 mano. Pea 'oku tatau ia mo e mahu'inga tu'o ua 'i he Kupu 24 (5). Kaekehe, ko e Kupu 24 (5) 'o e tatau faka-Tonga, na'e fakatonutonu 'a e Lao 13 'o e 2010 ke hiki e mahu'ingá ki he 2 mano.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: 'A ia ko e fo'i lao ia ko ē 'oku ne hanga ko ē 'o 'ai 'a e fo'i fakatonutonu ko eni 'oku fiema'u ko eni ke faka'así Sea. 'A ia ko e Lao Fika 13/2010. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Ki'i tānaki atu pē Sea ki he fakatonutonu ko ia na'e fai.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Tapu ki he Sea kae 'uma'a e Hou'eiki Mēmipa. Ko e tu'u ko ē 'a e Laó he ta'u kuo 'osí na'e 1 mano 'a e Lao fakapapālangí kae 2 mano e Lao Faka-Tonga. Pea fai ko ē kole ko ē ki he kau fakahinohino lao ke nau, pē ko fē fo'i *amount* ko ē 'e ngāue'aki ki he me'á pea nau talamai 'oku pau pē ke ngāue'aki e Faka-Tonga. Pea ko u tui mahalo ko e 'uhinga ia 'o e fakatonutonu ko ení. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki, ko u tui kuo mou mea'i lelei e Laó.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou fakamālō atu 'Eiki Sea he ngaahi me'a ko ení 'oku fai ai e feme'a'akí 'Eiki Sea. Ka ko e fakamahino atu pē Hou'eiki ki he fo'i lao ko ení, ko e lao ení 'oku 'omai ke tali 'e he Fale ni 'Eiki Sea. Pea ko e me'a ko ia na'e me'a'aki 'e he Minisitā Laó 'o ne me'a mai. Ko e 'ū fika pē 'Eiki Sea 'oku 'omai ke fakamā'opo'opo 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Faingamālie ko ia ke tau tali ke to e, hā e me'a 'oku 'ikai ke tau fakahoko ai he faingamālie ko ení he 'oku fakaava mai e lao ko ení ke fai ha feme'a'aki 'o fekau'aki mo e ngaahi fika ko ení 'Eiki Sea 'i he taimi e fakamā'opo'opo ko ení 'Eiki Sea. Ko hono tali pē me'a ko ení 'o fai e fakamā'opo'opo ko ē 'Eiki Sea, ko e hoko atu leva ia 'o fakatatau mo e me'a 'e tali he poo ní 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Nōpele, ki'i kātaki pē ka u ki'i. 'Oku mau 'osi lave'i 'emautolu ia 'a e 2 manó. Na'a mau filí, na'a mau fakamolé, 'oua na'a laka he 2 manó. 'A ia ko e lao ia ko ení 'oku 'osi ngāue'aki ia 'emautolu, 'a eni ko ē 'oku mau lesisita ko ē ki he filí. Ko hono 'omai pē 'ona eni ia 'a e ngaahi me'a ko ení ke fakangofua ke ne hanga 'o fakatahataha'i e ngaahi me'a ko ení, ka 'oku mau 'osi fakamole mautolu ia na'e 'i ai e kalasi na'e mo'ua he 'ikai ke nau ...

Lord Tu'ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Palēmia.

Laumālie Lao fika 23/2018 ke fakamā'opo'opo e ngaahi me'a na'e 'osi tali

'Eiki Palēmia: Ko u tui ko e fo'i lea ko ē 'oku totonu ke mahinó e fakamā'opo'opó. Ko e lao ko ení ko hono laumālie ko e fakamā'opo'opo. Pea me'a pango he ko 'etau toutou *rewind* e me'a ko ení. Fakamā'opo'opo e me'a na'e 'osi tali. Ko e laumālie ia e fo'i lao ko ení. 'Oku ke fokotu'u mai

‘e koe ke tau *amend* e me’a ko ení ‘i he fo’i lao ko ení. ‘Oku hala ia, kātaki Fakafofonga, ka tau nounou ā.

Lord Tu’ilakepa: ‘Eiki Sea. Ko ‘eku poiní ‘a‘aku’Eiki Sea koe’uhí ko e fo’i lao ko ení ‘Eiki Sea. ‘Oku ‘i ai e faingamālie he Mēmipá ke fai ha’ane me’a ki he me’a ko iá. Ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ki aí he Feitu’u na ‘Eiki Sea ‘oku mo’oni pē me’a ia ‘oku ke me’a ki aí ‘Eiki Sea. Ko ‘eku poiní ‘a‘aku ‘oku ‘i ai e faingamālie

<001>

Taimi: 2025-2030

Lord Tu’ilakepa: ... faingamālie Mēmipa ki ha lao tautēfito ki he lao ko eni.

Sāmiu Vaipulu: Sea ka u ki’i fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Lord Tu’ilakepa: Pea mo e fakamā’opo’opo ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko e, me’a mai 15.

Sāmiu Vaipulu: Ko e lao ko eni ‘a eni hiki ko ē ki he 2 mano na’e paasi ia ‘i he 2010.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Sāmiu Vaipulu: Pea kapau leva ‘oku fiema’u ke fakatonutonu ...

Sea Kōmiti Kakato: *Amend.*

Sāmiu Vaipulu: He taimi ni kuo pau ke fakahū mai ha lao fakatonutonu ke ngāue’aki ki he me’a ko eni. He ‘ikai ke lava ke tau nusi fakataha he ko e fakamā’opo’opo eni. Tau tukuange mu’a ‘a e fakatonutonu ia toki fai ia hono taimi mo e founa ‘e fai’aki ‘oku tu’utu’uni ki ai ‘etau lao mo e tau Tu’utu’uni Ngāue.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘E Hou’eiki.

Lord Tu’ilakepa: Sai pē ‘e Sea koe’uhí kuo tau kehekehe pē ‘a e faka’uhinga ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e, ki’i kātaki pē Nōpele. Ko ‘etau Tu’utu’uni Ngāue ko ‘ene lave’i pē he motu’a ni kuo māhino ki ai ‘a e fakamatala ko eni ‘o e lao ko eni pea kuo ‘osi ‘i ai e tu’utu’uni ke tau pālōti. Te mou takitaha moutolu ia homou *opinion* ka ko ‘eku kole atu tau hiki mei heni kuo ‘osi māhino ia ki he motu’a ni.

Lord Tu’ilakepa: Sea fai pē ho’o tu’utu’uni ‘a ‘au.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai.

Lord Tu'ilakepa: Feitu'u na te ke fa'iteliha pē Feitu'u na ia fakatatau mo e me'a he kapau 'e pehē pē he Feitu'u na ia, ko u lave'i pē au e fatongia ko ena Sea. Ka pehē pē he 'ikai ke māhino 'e 'ikai pē māhino ia he pooni.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Lord Tu'ilakepa: Ka koe'uhí 'Eiki Sea ko ho'o me'a mai 'oku māhino pea fai 'aki pē ho'o tu'utu'uni 'Eiki Sea. Sea ka koe'uhí ko e faingamālie 'omai e lao ko eni 'Eiki Sea pea 'oku tatau pē 'Eiki Sea ki he ngaahi lao kotoa 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Eiki Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a. Sea ko u kole atu ke tau ma'u e fo'i māhino mu'a ko eni. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha mafai 'ia tautolu 'i he lao ko eni ke tau tātaki ha me'a ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Pē te tau fakasi'isi'i ha lao kuo 'osi paasi. Ko e laumālie 'o e lao ko eni ko e fakamā'opo'opo ... nau mei a'u kimu'a ko 'ene 'uhinga mai ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke fai liliu e fo'i lao.

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ko 'eku tui ia. Lava 'o liliu ha lao he taimi ni.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole ko u fakatonutonu atu e 'Eiki Minisitā. Minisitā fakamolemole ki he Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Nōpele.

Lord Tu'ilakepa: 'Oku ou fakatonutonu atu e Feitu'u na 'oku te'eki ke u talaatu 'e au ke liliu. Ko 'eku malanga 'a'aku ia 'Eiki Sea ke 'i ai ha tau'atāina 'o e kau Fakafofonga pē ko ha lelei 'e tātaki mai ki he ...

Sea Kōmiti Kakato: Nōpele kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Ka 'oku te'eki ke u talaatu au ...

'Eiki Palēmia: Tau lōlōa ko e Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Kātaki 'o ki'i fakamokomoko ka ke tali mu'a e ...

Lord Tu'ilakepa: Sea 'oku ou fakamokomoko pē au 'Eiki Sea 'ikai ke u 'ilo au pē te u to e fēfē.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e 'uhinga ko ē 'oku 'oatu ai he, *amend* ke to'o 'a e pa'anga ko eni kae ta'etotongi kae 'atā e fakamole. 'A ia ko ho 'uhinga 'a ia 'e toki 'omai ho'o fakatonutonu

lao ko eni. Ko u tui ko e me'a ia 'oku māhino ka ko u tuku atu pē au ke fai ho'o me'a ka 'oku 'osi māhino ia kia au ke tau pālōti tautolu. He 'ikai te tau lava tautolu ia 'o to'o 'a e 1 mano mo e 2 mano mei hē.

Lord Tu'ilakepa: Sea ko u kole atu ki he Feitu'u na tauhi pē mu'a ho māhino ke 'uhinga he kuo 'osi māhino te ke tu'utu'uni koe ke tau pālōti. Tukuange kia mautolu e faingamālie ko eni ka mau 'oatu ha faka'uhinga pea kapau ko e tu'unga ē 'oku 'i ai 'oku me'a mai ki ai 'a e kau Fakafofonga ke, 'oku 'ikai ke 'i ai ha liliu lelei pē ia 'Eiki Sea. Ka ko e anga 'eku ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu'ilakepa: Faka'ataata atu 'Eiki Sea he 'oku 'i ai, ko e fo'i lao eni 'oku 'omai ke tau fai ha fēme'a'aki ai 'Eiki Sea. Ka ke fai pē ho'o tu'utu'uni 'a 'au 'Eiki Sea ko u 'oatu pē au 'a e faingamālie. Ke me'a ki he me'a na'e tāla'a ki ai e Fakafofonga fika 16 'oku ou mei tu'u hake ke u poupu ki he Fakafofonga fika 16 ka ko 'eku vakai hake ko e 'Eiki Nōpele fika ua ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Fakatonutonu atu kātaki.

Lord Tu'ilakepa: Hou'eiki 'o Ha'apai pea 'oku 'ikai ke u to e lave ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Lord Tu'ilakepa: 'Io hoko atu ...

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Ke tau me'a ange ki he fakapālangi na'a māhino ange ā ia. Ko e fo'i *Consolidated Bill* 'eni. 'Oku 'ikai ko ha *Amendment Bill*. Kapau ā 'oku 'ikai ke māhino e faka-Tonga ...

Lord Tu'ilakepa: Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Oku 'ikai ke tau lava *amend* ha fo'i lao heni.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: 'Io ko ia.

Lord Tu'ilakepa: Fakamolemole toki 'alu 'o 'ai ha'o ki'i 'apiako ke ke fai ho ako'i holo ai e kakai ko ia. 'Oku ke fu'u 'alu pē taimi he taimi ni 'oku ki'i fakaoao ho me'a 'oku ke fai he Fale ni.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E ‘Eiki Nōpele kātaki ‘o me’a ki lalo ka tau pālōti.

‘Eiki Palēmia: Pālōti.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fokotu’u atu ke tau pālōti. Ko e ongo Tu’i ia ... tau fuolōa tautolu ai mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Faka’au ke tau ...

Sea Kōmiti Kakato: Tau pālōti.

Lord Tu’ilakepa: Fēme’a’aki ‘Eiki Sea he ‘oku ‘i ai hotau faingamālie he Fale ni.

Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 23/2018

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki ko kimoutolu ‘oku mou laumālie lelei ke tau tali e Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Fakatonutonu kehekehe ki he Fakalelei ‘o e Lao 2018 mou kātaki fakahā mai hiki hake homou nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Sovaleni, Tēvita Lavemaau, Mo’ale Finau, Sāmiu Vaipulu, ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ‘o e *MEIDECC*, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā e Ngōue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Vaha’i, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Oku loto ki ai e toko 15.

<002>

Taimi: 2030-2035

Sea Kōmiti Kakato: Mālō! Ko kimoutolu ‘oku laumālie lelei ki he tali ‘o e Lao ko eni, fakahā mai ia.

Kalake Tepile: ‘Ikai loto ki ai ‘a: ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Ikai loto ki ai ‘a e tokotaha Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou’eiki! Tau hoko hifo ki he Kupu (a), Konga (a). Ko hono lao pē mo hono fakalahi 4 fika 23 (a) 2018. ‘A ia ko hono fakalahi ‘o e 23(a)? ‘Osi fakataha ē ia ...

Samiu Vaipulu: Ko e 23(a) eni na’a tau toki tali.

Sea Kōmiti Kakato: Sai!

Lord Tu’ilakepa: Ko e me’a ia na’a ku talaatu Sea, ke tau feme’a’aki ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha me’a ‘oku ..

Lord Tu’ilakepa: Sea! Tā ko ena ‘oku te’eki ke ke mea’i lelei kotoa ...

Sea Kōmiti Kakato: Tau liliu ‘o Fale Alea.

Lord Tu’ilakepa: Ko e me’a ia na’a ku talaatu Sea, ke tau femahino’aki...

Sea Kōmiti Kakato: Tau liliu ‘o Fale Alea.

Lord Tu’ilakepa: Mou me’a ki hē!

‘Eiki Sea: Hou’eiki! Mālō ho’omou laumālie! Kole atu ki he Fakafofonga Ha’apai 13, ko e Sea ‘o e Kōmiti Kakato, ke ne līpooti mai ki he Fale Alea.

Sea Kōmiti Kakato: Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea. Tapu mo e Fale ‘eiki ni. Ko e fatongia na’e fakahoko ‘i he Kōmiti Kakato, ‘i he 6.1 - Lao Fakaanga ki he Ngaahi Fakatonutonu kehekehe fakalelei ‘o e Lao 2018 Fika 23, 2018. Na’e tali lelei ‘i he Kōmiti Kakato, Sea, mo e 23(a) ‘i he fakalahi, ‘i he loto ki ai ‘a e toko 15. Pea ‘oku fokotu’u atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki! ‘Oku o u fakatokanga’i atu ‘oku ‘i ai ‘a e tala’a ‘i he ...Vava’u 15! Me’a mai.

Samui Vaipulu: Mālō Sea. Ko e Lao ko ē na’a tau toki tali ko e 23(a). Na’e fakatonutonu ‘a e 23 ‘o ‘omai leva ko ē ‘a e 23(a).

Lord Tu’ilakepa: Sea! ‘Oku ou fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga 15. ‘Oku ‘ikai ko e Sea ‘o e Kōmiti Kakato ke ke līpooti ki he Sea. Na’a mou pālōti’i, tali fekau’aki mo e mahino k o ē ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Oku ou fokotu’u atu ke tau pālōti ‘Eiki Sea. Koe’uhi ke hoko atu ‘a e ...pālōti. Mālō ‘oku mahino kiate au ‘a e me’a ‘oku mou pālōti ki ai Sea. Fokotu’u atu ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e Lao Fakaanga mo e ngaahi fakatonutonu kehekehe ki he Fale, fakalelei’i ‘o e Lao 2018. Ko e Lao Fika 23(a) ‘o e 2018.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea, ‘oku loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, Samui Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Vaha’i.

‘Eiki Sea, ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu-ma-nima. (15).

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he Lao Fakaanga mo hono ngaahi fakatonutonu, kātaki ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai loto ki ai ‘a e ‘Eiki Lord Tu’ilakepa.

‘Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Pehē ki he fakalelei ki he Lao 2018. Ko e Lao Fakaanga ki ha lao ke fakahoko ‘a e ngaahi fakatonutonu kehekehe ki he ngaahi lao, pea ke lau ‘a e ngaahi ‘aho kamata ngāue ‘aki ‘o e ngaahi lao kehekehe koe’uhi ke ‘oua ‘e ‘i ai ha tala’a mo ha ngaahi taumu’a kehe.

‘Oku Tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga, fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehē:

1. **Hingoa Nounou:** ‘E ui ‘a e Lao ni, ko e Lao ngaahi fakatonutonu kehekehe ki he fakalelei’i o e Lao ‘o e 2018.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e lau tu’o ua ‘o e Lao Fakaangaanga Fika 23(a) 2018. Katakai ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Siaosi Sovaleni, Tevita Lavemaau, Mo’ale Finau, Samiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā MEIDECC, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Vaha’i.

Sea, loto ki ai ‘a e toko hongofulu-ma-nima. (15)

Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tau tali hono lau tu’o tolu ‘o e Lao Fakaangaanga, kātakai ‘o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea, ‘oku ‘ikai loto ki ai ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. ‘Ika loto ki ai ‘a e tokotaha. (1)

Eiki Sea: Mālō Hou’eiki! Fakamālō atu hono lava ‘o fakakakato ‘a e ngāue ‘i he Lao Fakaangaanga. Fakatokanga’i pē ‘etau taimi, tuku atu ke tau mālōlō.

(Na’e mālōlō heni ‘a e Fale)

<004>

Taimi: 2120-2125

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (Lord Fakafanua)

Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie hou’eiki. Kole atu ki he Sea ‘o e Kōmiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea, kātakai ‘o me’a mai ‘a e ola ho’omou fakataha, lolotonga ‘etau mālōlō.

Lipooti mei he Kōmiti Ngaahi Totonu Fale Alea

Lord Tu’iha’angana: Tapu mo e Feitu’u na Sea, mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Ko e me’a koē na’e tu’utu’uni ‘e he ...

<005>

Taimi: 2125-2130

Lord Tu’iha’angana : Feitu’u na ko ē, ‘a ē na’a ku lave ki ai ko ē he kamata’anga. Na’e fai ‘a e mālōlō ia, ‘oku kei fakatatali ke fakangofua mai ‘e he ... fai ‘a e fetu’utaki ‘a e kau Sekelitalí ki he Minisitā Akó, ke ne fakangofua mai ke fakahū ‘a e ‘ū me’a ko ē, pea ko ‘ene toki ma’ú mai eni, mo ho’o me’a mai. ‘A ia ko e faingamālie hokó, pē ko e *break* hokó, pea kapau ‘oku tau ngata ai pē heni, ‘e toki hū leva ‘a e Kōmiti ia ‘o fakakakato eni. Ka ko e toki ma’u mai eni ia ‘a e *email* mei he Minisitā Akó he miniti ‘e taha ko eni na’e toki ‘osi. Mālō.

Eiki Sea : Hou’eiki ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai e ngāue ‘a e Kōmití, ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano kovi, kapau te tau toloi ‘a e Falé ki ‘apongipongi, kae kole atu pē ki he Kōmití, ke mou

fakataha pē he efiāfi ni ke maau ki ‘aahu ‘a e ngāue. ‘Oku to e ‘i ai ha me’a kehe Hou'eiki ? ‘Ikai? 'Eiki Minisitā Leipa, me’a mai.

Fie ‘ilo ki he tali Minisita Fefakatau’aki

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō ‘aupito Sea. Ko e kole pē pē ‘oku fēfē ‘a e tali ‘a e motu’á ni, pē ‘oku hū mai pē mo ia ‘apongipongi kātaki fakamolemole.

'Eiki Sea : 'Eiki Minisitā na’e ma’u pē ho’o tohi, pea na’e fakafou atu pē ki he Sea ‘o e Kōmiti, faingamālie eni e Seá ke me’a mai.

Tali Kōmiti ki he fehu’ia tūkunga ‘i ai tali Minista Fefakatau’aki

Lord Tu’iha'angana : Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki. Kātaki pē Sea ke mahino pē ki he Hou'eiki, ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga ke fakafaingatā’ia’i ha me’a, ka ko ‘emau feinga pē ke mau muimui ki he Tu’utu’uni Ngāué, mo fakakakato ‘a e ... Ko e tali ko eni na’e ‘omai fakalukūfua ‘e he 'Eiki Palēmiá, ka na’e to e ma’u mai pē ‘a e tohi tali mei he 'Eiki Palēmiá, ‘e tuku ia ka nau takitaha fakahū kehekehe mai pē ‘ene tali, ‘a eni ko eni ‘oku fakahoko mai ‘e he ongo Minisitā ko eni. Ka na’a ku toki ma’u ni pē mo e tohi mei he 'Eiki Minisitā Leipá, ‘o ne pehē mai ke ne ngāue’aki pē ‘a e tali na’e fakahū fakataha mai fakalūkufua ko ē kimu’a. Pea na’a ku fekau pē ki he kau sekelitalí, ke fakahoko pē ki ai, kapau ‘oku ne ngāue’aki pē ‘a e tali ko iá, pea fakahū mai ‘aki pē, hangē pē ko ‘ene me’a na’e fakahū mai, to e fakahū mai pē ‘e ia, mo ‘ene *covering letter*, mo ‘ene ... hangē pē ko e Hou'eiki Minisitā ko eni, 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e founa ngāue pē ia ‘e Sea, ko e ‘uhinga kae fai hano vakai’i. He na’e ‘osi me’a mai tohi ‘a e 'Eiki Palēmia ‘e tuku ‘enau tali fakalukufuá, kae takitaha fakahū taha taha mai, pea ko e founa eni na’e fai ‘e he Minisitā ‘e 2 ko eni kuo ’osí, 'Eiki Minisitā Lao mo e 'Eiki Palēmia mo e Minisitā Pa'anga mo e Minisitā Lao. Ka ko e kole pē ki he Minisitā Leipa, fakahū tatau mai pē ho’o talí, mo e Hou'eiki ko ē kae vakai ki ai ‘a e Kōmiti mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, na’e ‘i ai e ki’i tohi na’a ku fakahū mai, ‘ou fakamo’oni atu ai, ‘oku ‘ikai to e ‘i ai ha liliu ia ‘eku talí. Ke kole atu au ia ke fakamā’opo’opo ā ‘a e Lipootí ke ‘ohake ki he Falé, ke fai ha feme’a’aki ki ai, mo fai hano hikinima’i, ka ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha liliu ia ki he’eku talí, pea na’a ku ‘oatu pē ‘a e ki’i tohi ko iá, ‘osi tukuatu.

Ngāue Kōmiti ke vakai ki he tali Minista Ako & Minista Fefakatau’aki

Lord Tu’iha'angana : Sai pē kae tuku ke mau vakai’i ki ai, kae ngāue’aki pē ‘a e me’a ko ia. Na’e ‘osi ‘iai ‘a e tali ki ai ‘a e Kōmiti kae tuku ke mau fakataha ko ení pea to e ‘ohake ai ‘a e me’a ko iá, pē ko e hā ‘a e me’a ‘oku tu’u ai ‘a e Kōmiti. Kae tukumai ke fakakaukau’i fakataha mo e me’a ko eni ‘a e Minisitā Ako. Mālō.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki kole atu ke toloi ‘a e Falé ki he 10:00 ‘apongipongi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe Fale Alea ‘e he ‘Eiki Sea)

<008>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea